

2(4)

The Warsaw East Law *Review*

Warszawski Przegląd
Prawa Wschodniego

Warszawa 2024

The Warsaw East Law Review
Warszawski Przegląd Prawa Wschodniego

Варшавский Обзор Восточного Права
Варшавський Альманах східного права

Numer 2, 2024 rok

Rada Naukowa:

William E. Butler, John Edward Fowler

Distinguished Professor of Law Dickinson School of Law Pennsylvania State University
Emeritus Professor of Comparative Law, University of London

Piotr Fiedorczyk, dr hab., profesor na Wydziale Prawa na Uniwersytecie w Białymstoku

Prof. Peeter Järvelaid, School of Governance, Law and Society, University of Tallinn, Estonia

Robert Jastrzębski, dr hab., profesor na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego

Oleksiy Kresin Professor, Doctor of Legal Sciences (Dr. Hab.),

Head of Comparative Jurisprudence Centre at the Volodymyr Koretskyi Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine

Jane Henderson Senior Lecturer (retired) at The Dickson Poon School of Law, King's College London

Jānis Plepš, dr, Faculty of Law, The University of Latvia in Riga, Latvia

Recenzenci tomu:

Prof. dr Jurgita Paužaitė-Kulvinskienė, LL.M. (Frankfurt/Main), Vice-Dean for Science Law Faculty,
Vilnius University Head of Science Center of Administrative Law and Administrative Justice

Prof. Valeriia Poedynok, Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko,
Kyiv National University, Ukraine

dr Jakub Chowaniec, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego

Redaktor Naczelny:

Dr Jarosław Turtukowski

Sekretarz Czasopisma:

Dr Michał Patryk Sadłowski

Zastępca Sekretarza Czasopisma:

dr Patryk Kalinowski

ISSN 2956-8021

Czasopismo naukowe wydawane przez Fundację Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza przy współpracy z Centrum Badań na Prawem Europy Wschodniej i Azji Centralnej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego oraz magazynem „Układ Sił”.

Publikacja finansowana w ramach programu Ministerstwa Edukacji i Nauki pod nazwą „Dialog” w latach 2019-2023”

UKŁAD SIŁ

Artykuły:

Słowo Redaktora Naczelnego	5
Alexey Vasilyev , <i>Культурная политика Николая I как прототип культурной политики Путина</i>	7
Jerzy Litwinow , <i>OPODATKOWANIE OSÓB PRAWNYCH ZGODNIE Z USTAWĄ O PODATKU DOCHODOWYM Z 6 KWIETNIA 1916 R. W CESARSTWIE ROSYJSKIM</i>	21
Nikoloz Sepiashvili , <i>THE SECRET OPERATION OF SOVIET RUSSIA'S FINANCIAL INTELLIGENCE SERVICE – UNKNOWN FACTS OF THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 1921</i>	35
Andrejs Gusachenko , <i>Вопросы общественно - политической деятельности русской эмиграции: “Русский зарубежный съезд” 1926 года и его отголоски в Латвии</i>	53
Michał Patryk Sadłowski , <i>ZAGADNIENIE PRZYSZŁOŚCI PRAWA W MYŚLI POLITYCZNEJ I PRAWNEJ STEFANA ROZMARYNA W OKRESIE STALINIZMU</i>	81
Sergiu Băieșu , <i>IS THE CIVIL LEGAL NORM RETROACTIVE OR NOT?</i>	97
Nikoloz Legashvili , <i>EFFECTIVENESS OF INDIVIDUAL COMPLAINT MECHANISMS BEFORE THE INTERNATIONAL COURTS AND TRIBUNALS AGAINST RUSSIAN FEDERATION</i>	113

Recenzje, omówienia i polemiki:

Jarosław Turłukowski, OPRACOWANIE NAUKOWE POŚWIĘCONE
PROBLEMATYCE POWSTANIA KAZACHÓW W 1916 ROKU. RECENZJA
KSIĄŻKI DOSYMA SATPAJEWA I MAKSIMA TKACZENKI „POWSTANIE
KAZACHÓW 1916” 131

Kacper Knochowski, RECENZJA KSIĄŻKI KAI-FU LEE (2019)
INTELIGENCJA SZTUCZNA, REWOLUCJA PRAWDZIWA. CHINY, USA
I PRZYSZŁOŚĆ ŚWIATA (ORYGINALNY TYTUŁ: „AI SUPERPOWERS.
CHINA, SILICON VALLEY, AND THE NEW WORLD ORDER”). POZNAŃ:
MEDIA RODZINA 137

SPRAWOZDANIE Z MIĘDZYNARODOWEGO SEMINARIUM PT. „FROM
LENIN TO PUTIN. RESEARCH INTO THE HISTORY OF RUSSIA AND ITS
FUTURE” (11 CZERWCA 2024 R., WARSZAWA) 149

SPRAWOZDANIE Z INTERNATIONAL SCIENTIFIC ANNIVERSARY
CONFERENCE PT. „REALITIES AND PERSPECTIVES OF NATIONAL
LEGAL EDUCATION. 65 YEARS IN THE SERVICE OF NATIONAL
JURISPRUDENCE. FACULTY OF LAW, MSU” (3-4 PAŹDZIERNIKA 2024
R., KISZYNIÓW, MOŁDAWIA) 151

Słowo Redaktora Naczelnego

Szanowni Państwo,

Z radością oddaję do rąk naszych Czytelników drugi w tym roku, a zarazem czwarty w kolejności numer czasopisma prawniczego „Warszawski Przegląd Prawa Wschodniego”.

Publikujemy kilka artykułów, które można określić mianem wysokospecjalistycznych, dotyczących wybranych aspektów historii prawa oraz współczesnego prawa obszaru postradzieckiego. Przede wszystkim chodzi o artykuł jednego z czołowych cywilistów Mołdawii, uczestnika prac kodyfikacyjnych związanych ze zmianami w kodeksie cywilnym tego kraju profesora S. Băieșu. Interesujące, że w tym artykule dotyczącym współczesnego prawa cywilnego są odwołania do projektu kodeksu cywilnego Besarabii autorstwa Petru Manega, praktycznie nieznanego w polskiej doktrynie. Należy też wskazać na artykuł J. Litwinowa o opodatkowaniu osób prawnych zgodnie z ustawą o podatku dochodowym z 6 kwietnia 1916 r. w Cesarstwie Rosyjskim. W numerze znajdują się także dwa artykuły przedstawicieli Gruzji, jednak o zupełnie różnym charakterze. N. Sepiashvili pisze o sekretnych operacjach wojskowych podczas wojny rosyjsko-gruzińskiej z 1921 roku, zaś N. Legashvili porusza współczesną problematykę międzynarodowego prawa publicznego związaną ze skutecznością indywidualnych skarg w sądach międzynarodowych przeciwko Federacji Rosyjskiej. Zamieszczamy również artykuł M. Sadłowskiego o zagadnieniach przyszłości prawa w myśli politycznej i prawnej S. Rozmaryna w okresie stalinizmu.

Pozostałe dwa artykuły dotyczą polityki oraz szeroko rozumianego kształtowania ustroju, zarówno współcześnie, jak i w aspekcie historycznym. Chodzi o opracowanie A. Vasiljeva o polityce kulturowej oraz A. Gusachenki o zjeździe w środowisku emigracji rosyjskiej i ich odbiorze na Łotwie.

Tradycyjnie zamykamy numer recenzjami. K. Knochowski zrecenzował książkę Kai-Fu Lee pt. „Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata”. Z kolei piszący te słowa zrecenzował opracowanie D. Satpajewa i M. Tkaczenki „Powstanie Kazachów 1916”. W numerze zostały zamieszczone również dwie krótkie wzmianki o seminariach i konferencjach powiązanych z profilem „Warszawskiego Przeglądu Prawa Wschodniego”. Mam nadzieję, że takie informacje również będą częścią tradycji publikacyjnej naszego czasopisma.

Zapraszam serdecznie do współpracy i wysyłania własnych oryginalnych opracowań.

Redaktor naczelny „Warszawskiego Przeglądu Prawa Wschodniego”

dr Jarosław Turłukowski

Культурная политика Николая I как прототип культурной политики Путина

The cultural policy of Tsar Nicholas I as a prototype of Putin's cultural policy

The aim of the article is to analyze the structure and content of Nicholas I's cultural policy as a prototype of Putin's ideology. The main thesis is that the similarities between the themes and images used during the times of Nicholas I and Putin are not coincidental, but reflect a situation that periodically recurs in Russian history after the beginning of modernization in the times of Peter I. It is a phenomenon characteristic of "second-tier modernization" societies and states, where modernization is carried out "from above" by the ruling elites. At a certain point, technological, economic, social, and cultural changes also begin to require changes in the political system. This poses a threat to the position of the ruling elites, who in such a situation begin to hinder modernization processes and "freeze" their countries. At the same time, anti-Western rhetoric begins to be used, images of a "separate path" (Sonderweg) of their societies in contrast to the West, glorification of their own "spirituality," traditions, and values, which allegedly differ fundamentally from Western ones and guarantee these societies a certain inherent spiritual superiority. This opposition is often formulated in a dichotomy of "our" spiritual "culture" versus the Western "soulless civilization" that is completely incompatible with it. Characteristic are also references to history, the past, "historical rights," "historical foundations" for our claims amidst absolute ahistoricism and presentism of similar constructs built on the foundation of primordialism and essentialism; images of internal (traitors) and external (West) enemies threatening our unity and greatness. In such a theoretical perspective, the similarities between the era of Nicholas and Putin in terms of the rhetoric of the "official nationality theory," the cult of victory in the 1812 war, the anti-Western rhetoric of "overcoming internal Troubles (Смута)," the concept of the "trinity of the Russian people," consisting of Great Russians, Little Russians, and Belarusians, and destined to live in the Russian state ("eternal Russia") reflect typological similarities of historical moments on the difficult path of Russian modernization.

Key words: Putin, Nicholas I, Uvarov, Pogodin, Ustryalov, “official theory of nationality,” “special path” (Sonderweg), countries of the “second wave of modernization,” westernization, Occidentalism, “invented traditions”

Культурно-идеологическая политика путинского режима постепенно начинает привлекать к себе все большее внимание исследователей¹. Из почти четверти века истории путинизма половина пришлась на «деидеологизированную» фазу. Путин пришел к власти в тот момент, когда начали давать свои плоды экономические реформы тех самых «проклятых 1990-х гг.», на противопоставлении которым Путин впоследствии стал строить свою пропаганду и политическую идентичность. Одновременно резко поднялись цены на экспортируемые Россией нефтяные и газовые ресурсы. Все это предоставило в распоряжение режиму в первый период его существования огромные финансовые возможности, которые позволяли большинство проблем (и в первую очередь главную проблему любого авторитаризма – удержание власти) решать при помощи денег, не прибегая к идеологической мобилизации и с минимальным использованием насилия.

Этот «вегетарианский» период завершился протестами на Болотной площади 2011-2012 гг., возвращением Путина на новый президентский срок и развертыванием репрессий против оппозиции. Цены на сырье и экономические показатели России одновременно перестали быть такими блестящими как в прошлые годы. Режим постепенно начал искать культурно-идеологические основы массовой мобилизации населения вокруг «вождя» и демонизации оппозиции. Первые пробы в этом направлении были связаны с использованием беспримесной «детской» темы - «защита детей от педофилии», которая неожиданно стала представляться государственной пропагандой как актуальная и страшная угроза, затем дело дошло до запрета иностранного усыновления (опять же в первую очередь в западные страны, где российским детям педофилия якобы особенно угрожает). Аннексия Крыма создала консенсус российского общества вокруг власти и дала образ врага в лице украинских «бандеровцев», «националистов», «фашистов». Непосредственно перед и в ходе начатой режимом Путина полномасштабной войны против Украины в феврале 2022 г. мы видим относительно завершенную новую государственную идеологию, основанную на образе России как «оплоте традиционных ценностей» против «гнилого Запада», Война против Украины при этом помещается в эсхатологическую рамку «последней битвы добра и зла», «Русского мира» с НАТО, России с сатанизмом. Происходит быстрый переход от советских идеологов борьбы с «бандеровцами-

1 1. См., например: M. Eltchaninoff, *Co ma Putin w głowie?* Warszawa, Studio Emka, 2015; Suslov M. *Putinism – Post-Soviet Russian Regime Ideology*. London, Routledge. 2024.

фашистами» к теме «священной войны», вечного противостояния «Святой Руси» «растленному Западу» и т.п.

Исследователи обоснованно сравнивают возникшую (возникающую?) на наших глазах идеологию и культурную политику путинизма с разными версиями правоконсервативных аналогов фашистского типа (вишистская Франция, итальянский фашизм, румынский фашизм, нацистская Германия и др). Однако все эти сравнения носят структурно-типологический характер. Мне кажется, что возможно поставить вопрос иначе, посмотрев на опыт путинизма в историко-генетическом аспекте, с точки зрения исторического генезиса явления и периодического появления подобных культурно-идеологических формаций в российской истории.

Представляется, что впервые в Новой истории подобная оксиденталистская (антизападная)² модель российского «особого пути» и исторической исключительности была сформулирована в эпоху Николая I и с тех пор воспроизводилась в истории России периодически при аналогичных исторических обстоятельствах. На аналогии между Путиным и Николаем I стали все чаще обращать внимание после аннексии Крыма, вспоминая, конечно, прежде всего Крымскую войну³. Да и сам Владимир Путин не скрывал симпатий к этому императору.

Собственно, ультиматум российского руководства странам НАТО декабря 2021 г. с требованием вывести все военную инфраструктуру блока на границы 1997 г., отказаться от приема постсоветских государств в НАТО и т.д., пронизанный ощущение угрозы, якобы исходящей для России от Запада, очень напоминал Манифест Николая I 14 (26) марта 1848 г., написанный в ситуации распространения европейских революций: «[...] призвав в помощь Бога Всемогущего, мы готовы встретить врагов наших, где бы они ни предстали, и, не щадя себя, будем, в неразрывном союзе с Святою нашею Русью, защищать честь имени русского и неприкосновенность пределов наших [...] С нами Бог ! Разумейте языцы⁴ и покоряйтесь: яко с нами Бог!»⁵.

Но нас здесь будут интересовать не столько поверхностные аналогии, сколько структурные исторические закономерности, которые подчинили путинские идеологические конструкции определенной «памяти жанра»⁶.

2 В том смысле, в каком это понятие рассмотрено в книге J. Buruma, A. Margalit, *Okcydentalizm, Zachód w Oczach Wrogów*, Kraków: Universitas, 2005.

3 См., например <http://ratner.biz/proizvedeniya/politicheskaya-istoriya/108-putin-xix-veka.html>, access: 10.12. 2024 г.

4 Старославянизм – «народы»

5 Сын Отечества. Журнал истории, политики, словесности, наук и художеств. 1848. Кн. 4. С.1-2.

6 Используя известное понятие Михаила Бахтина.

«Второй эшелон модернизации» и идеология «особого пути»

Историк и политолог А.Л. Янов справедливо отмечал, что в 1830-х гг. Россия была единственной страной в мире, имевшей официально сформулированную государственную идеологию⁷ («теория официальной народности»). Позднее с подобными «идеологическими формациями» мы будем встречаться в истории России периодически («контрреформы» Александра III - поздний сталинизм - путинизм). Каждый раз правящая элита, почувствовав угрозу своей власти и существующей политической системе, пыталась «заморозить» Россию именем ее особой «исторической миссии», «особого пути» и превосходства перед Западом. Представляется, что сходство черт и риторических приемов, преемственность конструкций этих идеологических моделей не является ни случайностью, ни выражением какой-то российской специфики. Оно прямо вытекает из особенностей развития России как страны «второго эшелона» модернизации.

Модернизация является сложным и травматичным для любого общества процессом перехода от модели, при которой все стороны социально-политической жизни воспроизводятся и легитимируются «ценностно-рациональным способом» на основании традиции к модели, при которой за основание берется целевая рациональность, а традиция, хотя и не исчезает, но теряет возможность блокировать новации именем «священных устоев» и должна сама приспосабливаться к меняющимся обстоятельствам для своего выживания.

Модернизация в любой из своих моделей ставит под вопрос положение и легитимность прежде господствовавших социальных слоев традиционного общества (прежде всего – духовенства и аристократии). Эту ситуацию и ее последствия для культурной политики проанализировал Эрик Хобсбаум в его концепции «изобретения традиции». Он писал: «...изменения в обществе делали традиционные формы управления государством и социальными или политическими иерархиями более трудным или даже невозможным делом. Такое положение в свою очередь потребовало новых методов управления и формирования уз верности»⁸. Чем более глубокими были изменения социальной структуры, разрушение традиционных социальных связей, на которых базировались прежние властные иерархии, тем более остро «государство [...] сталкивалось с беспрецедентными проблемами, связанными с тем, как именно устанавливать или поддерживать повиновение, лояльность или

7 А.Л. Янов, Русская идея. От Николая I Путина. Книга первая (1825-1917), М.; Новый хронограф, 2015. С. 33.

8 Э. Хобсбаум, Массовое производство традиций: Европа, 1870-1914, „Неприкосновенный запас” 2015. № 6 <https://magazines.gorky.media/nz/2015/6/massovoe-proizvodstvo-tradiczij-evropa-1870-1914.html?ysclid=m02vcd74id970004856>, access: 10.11.2024

сотрудничество своих подданных или граждан, или свою собственную легитимность в их глазах»⁹. «Изобретение традиций» не было призвано блокировать модернизацию, оно скорее позволяло прежним элитам «вписаться» в новую реальность, сохранив свое положение, а для общества смягчало ощущение радикального разрыва с прошлым, создавая чувство продолжения «старых добрых времен».

Однако описанный Хобсбаумом феномен характерен скорее для стран успешной и далеко зашедшей модернизации преимущественно стран «первого эшелона». В этих странах на рубеже XIX-XX вв. прогресс электоральной демократии привел к тому, что широкие массы стали вовлекаться в политическую жизнь, что заставило либеральную буржуазию-основного агента модернизации задуматься о важности «иррациональных» элементов для поддержания социального порядка и прийти на этой почве к альянсу с традиционными элитами прошлого. Однако для стран «второго эшелона», к которому принадлежит и Россия, эта схема нуждается в определенной корректировке. Здесь модернизация осуществляется «сверху», авторитарными методами, буржуазия была слабой и зависимой от власти. Государственная власть, осуществляя модернизацию, одновременно опасалась ее социально-политических последствий. Модернизация социально-экономической сферы на определенном этапе подводила общество к вопросу о необходимости изменений политической системы, которая оказывается во все более явном противоречии с меняющимися формами общественной жизни и экономики. В этот момент власть начинает тормозить преобразования и ищет спасения в архаизации жизни, концепциях «особого пути», антизападничестве, превосходства «нашей» духовной «культуры» над «их» бездуховной западной «цивилизацией» и т.п.¹⁰

Этот феномен хорошо проанализирован в одной из лучших позднесоветских работ по истории российского революционного движения: «[...] роль государства при этом оказывалась, как правило, двойственной и противоречивой: активно и а с а ж д а я технико-организационные формы буржуазного хозяйства, оно вместе с тем всячески ограничивало «осовременивание» общественно-политической жизни, сознательно консервировало различного рода докапиталистические институты»¹¹.

9 Там же.

10 Применительно к религиозной сфере эту ситуацию проанализировал Виктор Живов, показав то, как в XIX веке церковные и светские власти стали более терпимо, чем в XVIII в., относиться к непросвещенной «народной» религиозности: «в этих условиях церковная власть в XIX в. была вынуждена пойти на компромиссы и признавать то, что при Петре I или Екатерине II считалось бы «суеверием». В условиях распадающихся традиций «непросвещенное» благочестие было лучше, чем отчуждение от церкви [...]» (В. Живов, Особый путь и пути спасения в России// »Особый путь»: от идеологии к методу. М.: Новое литературное обозрение, 2018, с. 93).

11 И.К. Пантин, Е.Г. Плимак, В.Г. Хорос, Революционная традиция в России: 1783-1883 гг., М.: Мысль, 1986, с. 28.

Официальное антизападничество

От реформ Петра I до николаевских времен прошло почти столетие. Восстание декабристов 1825 г., с которого началось царствование Николая I, показало, что по меньшей мере в элитных слоях общества созрел запрос на изменение политической системы, отказ от самодержавной модели правления. Ответом на этот вызов и стало формирование николаевской культурной политики, целью которой было отгородиться от Запада идеей российского превосходства и «особого пути», а в противовес ненадежной элите сформировать «народную» поддержку для самодержавия. Впервые после Петра российская государственная идеология заговорила языком антизападничества. Если вспомнить фразу, с которой в 1767 г. Екатерина II начала 1 главу своего Наказа Комиссии по составлению нового уложения законов Российской империи – «Россия есть Европейская держава» - то контраст виден разительный.

Характеризуя модель российской идентичности николаевских времен, историк А.Е.Пресняков писал: «Россия и Европа сознательно противопоставлялись друг другу как два различных культурно-исторических мира, принципиально различные по основам их политического, религиозного, национального быта и характера [...] в идеологии николаевского времени Россия и Европа противопоставлялись как два культурно-исторических мира разного типа, несравнимых и несоизмеримых ни в прошлом, ни в настоящем, ни в будущем. Политическая действительность, отражавшаяся в таких воззрениях, сводилась ко все большей изоляции России в системе европейских международных отношений»¹².

В этом антизападничестве на самом деле не так много специфически российского. Выдающийся польский исследователь российской интеллектуальной традиции Анджей Валицкий отмечал, что подобный антилиберализм, антиправовой настрой, оксидентализм «[...] можно в большей или меньшей степени обнаружить во всех отсталых и периферийных обществах, а особенно в тех, где модернизация приняла вид вестернизации и где поэтому современная правозаконность представляется враждебной их самобытной культуре и свойственной только Западу»¹³. Причем, следует помнить, и на это также обращает внимание Анджей Валицкий, что весь идейный комплекс антизападнических идей в периферийных странах догоняющего типа модернизации сам имеет западное же происхождение. Идеология «особого пути» и знаменитая идеологическая триада графа Уварова (православие-самодержавие-народность) были продуктом рецепции прежде всего

12 А.Е. Пресняков, *Апогей самодержавия. Николай I*, Л.: Издательство Брокгауз-Ефрон, 1925, с. 15, 74.

13 А. Валицкий, *Философия права русского либерализма*, М.: Мысль, 2012, с. 9.

идей немецкого романтизма. Собственно, также как и идейный багаж современных путинских идеологов борьбы с Западом и «атлантизмом» складывается прежде всего из эссенциалистских идей геополитиков типа Карла Хаусхофера, а также теоретиков «цивилизаций» и их «столкновений» в диапазоне от Шпенглера до Хантингтона.

Выстраивание нарратива

Тогда, как и сегодня, противопоставление Западу основывается на двух исторических (мета)сюжетах – преодоление внутренней Смуты и победа во внешней войне. В том и в другом случае противником России выступает Запад, вмешивающийся во внутренние проблемы страны или нападающий извне. В николаевское время – это события Смутного времени начала XVII в. и Отечественная война 1812 г.¹⁴ В путинской идеологии роль Смутного времени выполняет Октябрьская революция 1917 г., которую официальная пропаганда склонна изображать результатом заговора внешних сил в союзе с внутренними предателями¹⁵, а внешней войной стала Великая Отечественная война 1941-45 гг.¹⁶, которую также часто изображают не столько войной с нацистской Германией, сколько войной с Западом (Европой).

События Смуты стали одним из важнейших исторических «мест памяти» николаевского времени. В 1836 г.¹⁷ состоялась премьера оперы Глинки «Жизнь за царя» («Иван Сусанин»), в основе сюжета которой были события Смуты., а годом раньше была впервые поставлена на сцене пьеса ведущего драматурга того времени Нестора Кукольника (1809-1868) «Князь Михаил Васильевич Скопин-Шуйский», также посвященная событиям начала XVII в. В этой пьесе один из героев, реальный исторический деятель эпохи – Прокопий Ляпунов – говорит шведскому воеводе слова, которые могли бы украсить любое пропагандистское ток-шоу государственного телевидения России:

14 «Русский Вальтер Скотт», писатель Михаил Загоскин в 1829 г. пишет роман «Юрий Милославский, или русские в 1612 году», а в 1831 – роман «Рославлев, или русские в 1812 году» (это будет самая популярная книга о войне 1812 г. в России вплоть до «Войны и мира» Толстого).

15 Само Смутное время XVII в. также не забыто и отмечено установленным в 2004 г. Днем народного единства 4 ноября, которое символически замещает советский праздник годовщины Октябрьской революции 7 ноября.

16 Собственно, само понятие «Великая Отечественная война» было сконструировано в 1941-42 гг. по модели николаевского концепта «Отечественной войны» 1812 г.

17 1836 г. вообще был переломным в процессе создания идеологии николаевского правления. Это – год десятилетия коронации, когда нужно было подводить некоторые итоги правления. Одновременно в журнале «Телескоп» было опубликовано «Философическое письмо» Чаадаева с резкой критикой исторического пути России. В связи с этими событиями и в ответ на них ведущие идеологи режима и сформулировали свои идеи, сочетавшие апологию режима и прославление достигнутого страной состояния как вершины «благоденствия» с представлениями о ее «пути», отличном от Запада и заключающемся в совершенствовании и упорении достигнутого (об этом см.: Велижев М. «Особый путь» развития России в 1830-е гг.: Sonderweg, государство и образованное общество// »Особый путь»: от идеологии к методу. М.: Новое литературное обозрение, 2018).

«Да знает ли ваш пресловутый Запад,
 Что если Русь восстанет на войну,
 То вам почудится седое море,
 Что буря гонит на берег противный.
 Мы можем затопить как наводнение!
 Мы можем как пожар весь Запад сжечь!
 У нас есть Крест, святейший из Крестов!
 У нас есть меч, сильнееший из мечей!»¹⁸.

Один из главных историков николаевской эпохи Михаил Погодин (1800-1875) вводит новую периодизацию истории России – Александр I заканчивает «европейский» период российской истории, а Николай I начинает новый, национальный («своенородный») период истории России. В адресованном наследнику престола, Цесаревичу, будущему Александру II, письме о русской истории Михаил Погодин разворачивает широкую панораму упадка и деградации «загнивающего» слабого Запада по контрасту с мощью России: «В противоположность русской силе, целостности, единодушию там распря, дробность, слабость, коими еще более, как тенью свет, возвышаются наши средства»¹⁹. Европа «безнравственна»: «Разврат во Франции, леность в Италии, жестокость в Испании, эгоизм в Англии — явления общие, принадлежащие к отличительным признакам, неужели совместны с понятиями о счастье гражданском, не только человеческом, об идеале общества, о граде Божьем? Златой телец — деньги, которому поклоняется вся Европа без исключения, неужели есть высший градус нового европейского просвещения, Христианского просвещения? [...] где же добро святое?»²⁰. Ответ на этот вопрос, для автора, разумен, очевиден.

Европейские государства не только находятся в нравственном упадке, но и исчерпали все свои «жизненные силы», и уже не способны ни на какое историческое творчество: «Кто взглянет беспристрастно на европейские государства, тот [...] согласится, что они отжили свой век или, по крайней мере, истратили свои лучшие силы, то есть что они не произведут уже ничего выше представленного ими в чем бы то ни было: в религии, в законе, в науке, в искусстве»²¹.

18 Н.В. Кукольник, Князь Михаил Васильевич Скопин-Шуйский// [https://ru.wikisource.org/wiki/Князь_Михаил_Васильевич_Скопин-Шуйский_\(Кукольник\)/ДО](https://ru.wikisource.org/wiki/Князь_Михаил_Васильевич_Скопин-Шуйский_(Кукольник)/ДО) 24.08.2024.

19 Погодин М.П. Письмо к Государю Цесаревичу, Великому князю Александру Николаевичу (ныне царствующему Государю Императору) в 1838 г.//Погодин М.П. Вечное начало. Русский дух.. М.: Институт русской цивилизации, 2011 [https://ru.wikisource.org/wiki/Письмо_к_Государю_Цесаревичу_Великому_Князю_Александру_Николаевичу_\(Погодин\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Письмо_к_Государю_Цесаревичу_Великому_Князю_Александру_Николаевичу_(Погодин)), access: 24.08.2024 г.

20 Там же.

21 Там же.

Ни на что не способна Европа и политически. Здесь мы видим типичный тоpos «слабости» демократии и преимуществ авторитаризма в скорости принятия решений и способности быстро мобилизовать общество: « [...] сии государства [Англия и Франция] сильнее своим прошедшим, чем настоящим, сильнее на словах, чем на деле, [...] личное право, учреждение, имеющее, бесспорно, много хороших сторон с историческим началом и корнем на Западе, возросло у них на счет общественного могущества и механизм государственный осложнен, затруднен до крайности, так что всякое решение, переходя множество степеней, и лиц, и корпораций, лишается естественно своей силы и свежести и теряет благоприятное время [...]. Совсем не то в России. Все ее силы, физические и нравственные, составляют одну огромную машину, расположенную самым простым, удобным образом, управляемую рукою одного человека, рукою Русского Царя, который во всякое мгновение единым движением может давать ей ход, сообщать какое угодно ему направление и производить какую угодно быстроту. Заметим, наконец, что эта машина приводится в движение не по одному механическому устройству. Нет, она вся одушевлена, одушевлена единым чувством, и это чувство, заветное наследство предков, есть покорность, беспредельная доверенность и преданность Царю, который для нее есть бог земной»²².

Этот набор инвектив со стороны фрустрированных и ощущающих угрозу своему положению элит обществ «второго эшелона» в адрес «эшелона первого» мы будем наблюдать в разных вариациях и позднее, и далеко не только в российской истории. Наиболее компактно этот набор понятий и эмоций «упаковывается» в схему противостояния «нашей» духовной, творческой, нравственной, сильной «культуры» «их», западной, бездуховной, механистической, отжившей свое, безнравственной «цивилизации».

Переломным годом для создания николаевского культа победы в войне станет 1839 – год 25-летия вступления российских войск в Париж. Жуковский и Пушкин пишут стихотворения на годовщину. На Бородинском поле открывается музей и памятник. В конце августа на Бородинском поле происходит масштабная военно-историческая реконструкция Бородинской битвы, в которой принимает участие сам император. Именно победа в войне, как и в случае путинской России, была призвана обосновать исключительность России и право России вершить судьбы мира. Это очень ясно выразил Михаил Погодин в инаугурационной лекции 1832 г. в Московском университете: «Отразив победоносно такое нападение, освободив Европу от такого врага, низложив его с такой высоты, обладая такими средствами, не нуждаясь ни в ком и нужная всем, может ли чего-нибудь опасаться Россия? Кто осмелится оспаривать ее первенство, кто помешает ей решать судьбу Европы и

22 Там же.

судьбу всего человечества, если только она сего пожелает?»²³.

«Русский народ»: конструирование общности

По указанному «особому пути», преодолевая Смуты и побеждая в войне, должен был идти некий субъект-носитель высокой духовности и подлинной «культуры». Такой субъект должен был быть создан и был создан. Это - еще одна очень важная тема, в которой путинская идеология прямо наследует николаевской – тема «триединого русского народа»²⁴ («большой русской нации»²⁵ в терминологии Путина). Данная проблематика вводила в поле исторической политики историю Великого Княжества Литовского. Важной составной частью этой исторической политики была и есть Украина. В николаевскую эпоху к теме истории Великого княжества с официальных позиций обратился историк Николай Устрялов (1805-1870), важная фигура культурной политики своего времени. Близкий к графу Уварову, соавтор его концепции «официальной народности», автор первых в истории российского образования систематических учебников по истории России для разных уровней образования, автор истории правления Николая I, которую редактировал сам главный герой исследования, фактически придворный историограф. Все эти обстоятельства делают его мнения на этот счет практически официальными.

В 1838 г. он публикует статью «Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество литовское»²⁶. Автор исходит из концепции «триединого русского народа». В Великом княжестве Литовском, говорит он, «все было русское, и вера, и язык, и гражданские уставы [...] Случайное обстоятельство дало иной оборот делу».²⁷ «Случайные обстоятельства» - это,

23 М.П. Погодин, Взгляд на русскую историю. Лекция при открытии курса в сентябре 1832 г.// [https://ru.wikisource.org/wiki/Взгляд_на_русскую_историю_\(Погодин\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Взгляд_на_русскую_историю_(Погодин)) 24.08.2024

24 Идея восходит к опубликованному в 1674 г. в Киеве, в типографии Киево-Печерской лавры, «Киевскому синопису», авторство которого обычно приписывают архимандриту Лавры Иннокентию Гизелю. Это компилятивное сочинение переиздавалось вплоть до 1860-х гг. и было самой популярной в России книгой по истории на протяжении XVIII – начала XIX вв. Синопис в значительной мере сформировал российское историческое сознание и «имперское воображение». Триединый православный русский народ слагался, в соответствии с концепцией Гизеля из великоросов, малоросов и белорусов. Собственно, именно о формировании этой «триединой идентичности» шла речь в рамках имперской политики «русификации». В современной этнолингвистической терминологии эта общность называется восточнославянской ветвью славянской группы.

25 Исторический анализ данного концепта см. Л.Е. Горизонтов «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия// Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности. Межрегиональные исследования в общественных науках. Вып. 3. М.: Московский общественный научный фонд, 2001.С. 129-150.

26 Н.Г. Устрялов, Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское? Сочинение, читанное на торжественном акте, в Главном педагогическом институте, 30 декабря 1838 г., Санкт-Петербург, 1839 [https://ru.wikisource.org/wiki/О_Литовском_княжестве_\(Устрялов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/О_Литовском_княжестве_(Устрялов)) 24.08.2024

27 Там же.

конечно, брак Ядвиги и Ягайлло. Литовское княжество после этого попало под власть «государей не Русской крови, не Русской веры, не Русского языка [...] западная Русь сделалась добычей иезуитов, старавшихся истребить в ней все русское, и к концу XVII века она действительно утратила многие черты своей национальности»²⁸. Концепция Устрялова построена на определенной метафизике «вечной России»²⁹ и телеологии, в соответствии с которой, к соединению с ней исторически стремились и в итоге пришли все земли, которые этому отечеству «принадлежат». Земли Великого княжества со славянским населением автор называет русскими землями, «присвоенными домом Гедиминовым во время невзгод отечества»³⁰. Устрялов полагает, что «мысль о необходимости соединить всю Русскую землю в одно целое» была основополагающей для московских правителей, начиная с Ивана I Калиты, т.е. с первой половины XIV в. В этом же контексте он рассматривает политику Ивана Грозного, Алексея Михайловича, Петра I, «пока Екатерина II не решила этого страшного, столь запутанного вопроса о восточной и западной Руси: та и другая сливаются в одно целое, в одну Российскую империю [...]»³¹.

Таким образом, перед нами «две Руси», «две половины Русского народа», восточная и западная, одна из которых, восточная, имела счастье быть в «истинном нашем отечестве», а другая, западная, находилась под «тягостным игом». Ей выпала «злосчастная доля». Это несчастье постигло западную Русь в результате «случайного стечения обстоятельств», пока она не была возвращена «под кров родимый». «Кров родимый» - это государство Московское, которое отождествляется с Россией, а Россия находит свое полное воплощение в Российской империи.

Устрялов здесь совершает две аналитические операции. Во-первых, создает образ «вечной России» - «истинного отечества» единого Русского народа, случайно и временно разделенного на западную и восточную половины. С другой стороны, история Речи Посполитой двух народов разделяется автором на «польские дела», в которых принимало участие Литовское княжество и которые - «предмет посторонний» для истории России и дела «наши». В рамках «российской части» истории Великого княжества Литовского, по мнению Устрялова, историк «обязан непременно показать, каким образом в западной Руси, под игом поляков, постепенно исчезали главные черты ее народности, как она боролась со своими гонителями, чтобы спасти свою веру, свой язык [...]»³², а также рассказать о том, как российские государи «подавали

28 Там же.

29 Напоминающей «политическую теологию двух тел короля» Эрнста Канторовича.

30 Устрялов Н.Г. Указ. соч.

31 Там же.

32 Там же.

ей руку помощи». Интересно, что здесь появляется и концепт «Русского мира», в пределы которого Польша была вовлечена благодаря Унии с Великим княжеством и которая в итоге «обрекла» Польшу на утрату государственности в процессе возвращения Литвы «под кров родимый».

От Устрялова до Путина

Интересно сравнить эти рассуждения с конструкциями статьи Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев»³³ 2021 г. Мы здесь снова встречаемся с образами «западных и восточных русских земель», где «говорили на одном языке», а вера была православная. В результате движения Богдана Хмельницкого Левобережная Украина оказалась «под защитой единого государства», а на Правобережье «реставрировались старые порядки, усилился социальный и религиозный гнет»³⁴. (вспоминается образ земель, ставших «добычей иезуитов», из текста Устрялова). Разделы Польши в конце XVIII века, по Путину, «возвратили» западные древнерусские земли, кроме Галиции и Закарпатья. «Интеграция западнорусских земель в общее государственное пространство, - отмечает автор, - являлась результатом не только политических и дипломатических решений. Она происходила на основе общей веры и культурной традиции. И вновь особо отмечу – языковой близости»³⁵.

Здесь также выстраивается метафизическая преемственность форм «вечной России» от Киевской (называемой в тексте «Древней») Руси до современного Российского государства. В Российской империи развивалась «большая русская нация», состоящая из великоросов, малоросов и белорусов.

Как и построения XIX в., концепция Путина базируется на телеологизме, эссенциализме и примордиализме, представлении о существовании предвечных метафизических сущностей типа «вечной России», которые только меняют свои историко-политические формы, но непрерывно стремятся к воплощению в определенной исторически им предначертанной территориальной и политической форме. Есть «настоящие» народы (например, «большая русская нация» с украинцами и белорусами в ее составе), существование которых имеет «историческую основу», а есть «вымышленные» народы (например, отдельные от русских, «придуманные» украинцы). Вопрос о «реальности» и «нереальности» народов решают прежде всего религия и языковая близость. Конечно, в наше время такое повторение тезисов

33 <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/articles/66181> , 26.08.2024

34 Там же.

35 Там же.

романтической националистической метафизики начала XIX века не вызывало бы ничего, кроме улыбки, если бы не трагические последствия этих ретронаучных упражнений.

В заключении можно отметить, что консервативно-охранительные идеологии, к которым прибегали и прибегают время от времени элиты модернизирующихся обществ «второго эшелона» имеют общие структурные черты. Это прежде всего «антизападничество»/оксидентализм (сочетающееся с навязчивым требованием к Западу признать, уважать, бояться, ценить «нас» и т.п.); приписывание себе особых духовных ценностей, которые якобы утрачены Западом и которым угрожает его «тлетворное влияние»; апелляции к истории, прошлому, «историческому праву», «историческим основаниям» при абсолютном антиисторизме и презентизме подобных построенных на примордиализме и эссенциализме конструкций; образы внутренних (предатели) и внешних (Запад) врагов, угрожающих нашему единству и величию. Поэтому так важны здесь, с одной стороны, некая Великая Победа, обосновывающая нашу мощь и историческую миссию, а также «преодоление Смуты»/»национальная революция», т.е. победа над врагом внутренним. Вообще эти конструкции отличает крайняя внутренняя неуверенность и невротичность, мегаломания постоянно сопровождается многочисленными фобиями («мы такие великие и они нам всем обязаны, но при этом они неблагодарные, не ценят, не уважают, не понимают нас, а раз так, то пусть они нас хотя бы боятся»).

В российской истории эти общие схемы наполнялись каждый раз специфическим историческим содержанием, сохраняя общую логику. Первый случай конструирования подобной схемы на российской почве имел место в эпоху Николая I, очередной (хочется надеяться, что последний) разворачивается на наших глазах.

Opodatkowanie osób prawnych zgodnie z ustawą o podatku dochodowym z 6 kwietnia 1916 r. w Cesarstwie Rosyjskim.

Corporate taxation under the Income Tax Act of 6 April 1916 in the Russian Empire

In the Russian Empire, a corporate income tax was imposed in 1916. It was also supposed to apply in the Kingdom of Poland (Congress Poland). However, due to the fall of the Tsarist ruling, the First World War and then also the October Revolution, this tax actually was not introduced. The purpose of this article is to provide an overview of the principles of corporate taxation, as well as its assessment from the point of view of the requirements of the fiscal law doctrine of the time. A legal-historical method has been used to describe and analyse the legal regulations in the Russian Empire.

Key words: corporate income, Russian Empire, Congress Poland, First World War

Wstęp

Podatek dochodowy został po raz pierwszy wprowadzony w Cesarstwie Rosyjskim w 1810 r. Podatnikami tego podatku byli właściciele ziemscy. Podatek miał charakter progresywny oraz uwzględniał minimum egzystencji. Po zakończeniu wojny z Napoleonem podatek w związku ze spadkiem wpływów z jego tytułu został zniesiony w 1820 r¹.

System podatkowy Cesarstwa Rosyjskiego na przełomie XIX i XX wieku cechował się nadmiernym opodatkowaniem podatkami pośrednimi w porównaniu do podatków bezpośrednich². Ta niekorzystna sytuacja skutkowałą powszechnie dostrzeganym problemem nadmiernego opodatkowania warstw najuboższych, które większą część swoich dochodów przeznaczają na (opodatkowaną różnymi podatkami) konsumpcję. W konsekwencji ciężar

1 I. X. Озеров, Основы Финансовой Науки, выпуск 1-й, издание 4-ое, Москва 1911 г., s. 373.

2 О.И. Марискин, Налогообложение населения России в период первой мировой войны (по материалам среднего Поволжья), Гуманитарные науки в Сибири nr 3 (2014 г.), s. 15.

podatkowy rozkładał się odwrotnie proporcjonalnie do zdolności podatkowej podatników³.

Ustawa o państwowym podatku dochodowym (ros. *Законъ о государственномъ подоходномъ налогѣ*) uchwalona przez Dumę Państwową i Radę Państwa⁴ oraz została zatwierdzona w dniu 6 kwietnia 1916 r. w drodze sankcji królewskiej przez cara Mikołaja II⁵.

Zgodnie z ustawą o państwowym podatku dochodowym podatek miał obowiązywać na całym terytorium Cesarstwa Rosyjskiego, w tym Królestwa Polskiego (Kongresowego), z wyjątkiem Królestwa Finlandii⁶. Niemniej jednak ta ustawa została uchwalona zbyt późno żeby można było mówić o jej formalnym obowiązywaniu na ziemiach polskich⁷.

Przyczyną opóźnienia wprowadzenia podatku w życie był opór niechętnych mu najbogatszych warstw społecznych, które nie chciały podzielić się z fiskusem jakkolwiek częścią swojego dochodu⁸. W konsekwencji, ze względu zbyt późne wprowadzenie tego podatku uzyskanie z jego tytułu środków finansowych potrzebnych na prowadzenie toczącej się wojny nie było już możliwe⁹.

Na konieczność wprowadzenia podatku dochodowego od dłuższego czasu zwracano uwagę w rosyjskim środowisku naukowym. W ślad za postępującym procesem wprowadzania podatku dochodowego na kontynencie europejskim pojawiało się coraz więcej głosów opowiadających się za tym podatkiem. W Rosji uzasadniano to między innymi koniecznością uelastycznienia i stabilizacji całego systemu podatkowego, który w dużym stopniu zależał od koniunktury gospodarczej i poziomu konsumpcji¹⁰.

3 I. X. Озеров, Возможно ли ввести подоходный налог в России, Рус. Эк. Об., номер 5, СПб., 1900 г., s. 1.

4 Собр. Узакон. и Расп. Правит., 26 Апр. 1916 г., Номер 106, ст. 838.

5 Znajdującego się wówczas w wojskowym punkcie dowodzenia armią, co jest w tym przypadku bardzo symboliczne. Mimo wielokrotnych prób jego wprowadzenia dopiero działania wojenne skutkujące nagłymi potrzebami wydatkowymi zmusiły władzę do wprowadzenia nowego podatku.

6 Art. 1 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

7 Na moment zatwierdzenia ustawy o podatku, jak również w okresie późniejszym, gdy podatek już obowiązywał, ziemie polskie znajdowały się już pod okupacją niemiecką.

8 E. Kravtsova The Cornerstone of the Tax System: The Introduction of an Income Tax in the Russian Empire, Quaestio Rossica. Vol. 7. 2019. № 4. P. 1229–1242. DOI 10.15826/qr.2019.4.435, s. 1238. O. M. Морозова, Т. И. Трошина, Российский подоходный налог на фоне социально-политических событий 1917–1920-х гг., Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 2, <https://doi.org/10.21638/spbu24.2023.204>, s. 323.

9 Por. О.И. Марискин, Налогообложение...op.cit., Гуманитарные науки в Сибири nr 3 (2014 r.), s. 17.

10 Dla unaocznienia problemu podawano wypowiedź autora projektu ustawy o podatku dochodowym w USA, która została uchylona przez Sąd Najwyższy. Te słowa brzmią proroczco z obecnej perspektywy: „W czasie pokoju można nie przejmować się decyzją sądu (najwyższego – adnotacja własna), ale wyobraźmy, że wybuchnie wojna między Stanami i Wielką Brytanią – skąd wtedy od razu zdobędziemy potrzebne nam środki”. I. X. Озеров, Возможно...op.cit., Рус. Эк. Об., номер 5, СПб., 1900 г., s. 85.

W niniejszym opracowaniu z uwagi na konieczność ograniczenia obszerności pracy opodatkowanie osób prawnych podatkiem dochodowym zostanie przedstawione na przykładzie opodatkowania najważniejszego źródła ich dochodów jakim był dochód z prowadzonej przez nie działalności gospodarczej.

Wprowadzenie nowego podatku dochodowego

Po raz pierwszy opinia publiczna zainteresowała się podatkiem dochodowym w Rosji w odpowiedzi na masowy głód z 1891 r. Wówczas skarb państwa pilnie potrzebował środków do rozwiązania narastających problemów społeczno-gospodarczych¹¹. W warunkach załamania się konsumpcji spadły jednocześnie wpływy z podatków pośrednich oraz monopolu skarbowych będących ostoją budżetu rosyjskiego.

W związku z wielkim głodem Minister Finansów Iwan Wysznegradski przedstawił pierwszy projekt podatku dochodowego¹². Niemniej jego następca Siergiej Witte mimo, że osobiście był zwolennikiem wprowadzenia tego podatku, to ostatecznie uznał, że społeczeństwo nie jest jeszcze na to gotowe¹³.

Pierwsze realne próby uchwalenia podatku dochodowego (który zgodnie z intencją jego autorów był wzorowany na modelu pruskim) zostały podjęte w 1907 r. gdy jego projekt został wniesiony do Dumy Państwowej¹⁴.

Natomiast większy odzew wśród polityków, a konsekwencji również burzliwe dyskusje wokół projektu nowego podatku miały miejsce dopiero zimą 1915-1916 r., gdy był on szeroko komentowany publicznie¹⁵. Najgorliwszym obrońcą wprowadzenia podatku dochodowego było Ministerstwo Finansów. Jednocześnie, za wprowadzeniem podatku opowiadały się wszystkie partie polityczne z wyjątkiem monarchistycznych¹⁶.

W założeniu podatek dochodowy miał docelowo zastąpić pozostałe podatki bezpośrednie, zaś na początkowym etapie miał je uzupełniać¹⁷. Niemniej w praktyce,

11 E. Kravtsova, The Cornerstone of the Tax System...op. cit., Quaestio Rossica. Vol. 7. 2019. № 4. P. 1229–1242. DOI 10.15826/qr.2019.4.435, s. 1231.

12 O szczegółach tego projektu można przeczytać w И. Х. Озеров, Возможно ли ввести...op. cit., Рус. Эк. Об., номер 5, СПб., 1900 г., s. 97-100.

13 Ibidem, c. 104.

14 О. М. Морозова, Т. И. Трошина, Российский...op. cit., Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 2, <https://doi.org/10.21638/spbu24.2023.204>, s. 322.

15 Ibidem, s. 323.

16 E. Kravtsova, The Cornerstone of the Tax System...op. cit., Quaestio Rossica. Vol. 7. 2019. № 4. P. 1229–1242. DOI 10.15826/qr.2019.4.435, s. 1234.

17 Ibidem, s. 1232.

oczekiwane początkowe wpływy z nowego podatku były zbyt małe żeby mógł on zrealizować to założenie.

Według oficjalnych obliczeń nowy podatek dochodowy miał zapewnić skarbowi państwa wpływy budżetowe w 1917 r. w wysokości ok. 130 milionów rubli¹⁸, zaś według innych obliczeń zaledwie 50-60 milionów rubli¹⁹.

Zasady opodatkowania działalności gospodarczej osób prawnych zgodnie z ustawą o podatku dochodowym z 1916 r.

Opodatkowaniu podlegały wszelkiego rodzaju dochody podatnika²⁰. Ustawa jedynie przykładowo wymieniała wśród nich następujące źródła przychodów, a mianowicie przychody z²¹:

1. kapitałów pieniężnych,
2. nieruchomości, w tym ich najmu,
3. różnego rodzaju handlowych, przemysłowych oraz pozostałych odpłatnych przedsiębiorstw (tj. z działalności gospodarczej),
4. wynagrodzenia za pracę,
5. działalności profesjonalnej,
6. pozostałych źródeł przychodów.

Do dochodów z działalności gospodarczej zaliczano m.in. dochody²²:

- ze sprzedaży towarów lub usług, również przy ich sprzedaży na kredyt,
- z nieruchomości,
- z kapitałów pieniężnych,
- w formie obniżek udzielonych przez kontrahentów,

18 Ibidem, s. 1238.

19 Zatem oczekiwana korzyść z wprowadzenia nowego podatku była zbyt umiarkowana. Wystarczy ją porównać z oczekiwanymi wpływami podatkowymi w 1917 r. z podatków bezpośrednich w wysokości ok. 566 milionów rubli oraz podatków pośrednich w wysokości ok. 1100 milionów rubli. E. Kravtsova, *The Cornerstone of the Tax System...* op. cit., *Quaestio Rossica*. Vol. 7. 2019. № 4. P. 1229–1242. DOI 10.15826/qr.2019.4.435, s. 1236-1238.

20 § 12 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

21 Art. 2 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 12 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г. Instrukcja do ustawy w § 87 wymienia przykładowe pozostałe źródła przychodów.

22 Art. 20 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 73 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

- w postaci wartości towarów przedsiębiorstwa użytych do celów prywatnych osób z nim związanych.

Opodatkowaniu nie podlegały przychody nadzwyczajne, tj. m.in. przychody uzyskane w formie darowizny, spadków, zyski ze sprzedaży majątku oraz otrzymane zwroty pożyczek²³.

- Minimum egzystencji zostało ustanowiono na 850 rubli²⁴.
- Opodatkowaniu podlegały, m.in.²⁵:
 - spółki akcyjne,
 - religijne osoby prawne (np. klasztory),
 - spółki osobowe (spółki jawne, spółki komandytowe),
 - товарищества ubezpieчений взаимных,
 - товарищества (кассы) кредитные,
 - подmiоты powołane w celu wspólnego zakupu materiałów dla swoich członków,
 - артели robotnicze,
 - товарищества sportowe.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że formalnie dochód spółek osobowych ustalony zgodnie z ustawą podlegał opodatkowaniu na poziomie ich wspólników²⁶. Zatem obliczony dochód spółki jawnej, spółki komandytowej był doliczany do dochodu ich wspólników²⁷.

23 Art. 3 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 12 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

24 Art. 4 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

25 Art. 5 ust. 3 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 6 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

26 Zatem co należy jeszcze raz podkreślić formalnie spółki osobowe formalnie nie podlegały opodatkowaniu, natomiast dochód wspólników z tytułu udziału w zyskach spółki osobowej był ustalany w oparciu o księgi rachunkowe tych spółek. Art. 43 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 11 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

27 Art. 43 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

Podstawa opodatkowania przedsiębiorstw była ustalana w oparciu o łączny dochód (zysk) wygenerowany z różnych źródeł przychodów za poprzedni rok obrotowy²⁸. Dochód był ustalany o sumę dochodów cząstkowych obliczanych według odrębnych zasad²⁹.

Dla osób prawnych niebędących spółkami, towarzystwami kredytowymi oraz artelami robotniczymi dochód ustalony w powyższy sposób mógł zostać pomniejszony o składki członkowskie uiszczane na rzecz tych organizacji oraz o tę część dochodu, która była wydatkowana na cele społecznie użyteczne (religijne, dobroczynne oraz edukacyjne)³⁰.

Stawki podatku zostały określone w sposób kwotowy dla różnych przedziałów dochodów. Efektywnie stopy podatkowe wahały się od 7 do 12,5%, więc miały charakter progresywny³¹.

Za wymiar podatku odpowiadały urzędy (ros. *присутствия*) rejonowe (ros. *участковые*) i wojewódzkie (ros. *губернские*)³². Członkowie urzędów rejonowych byli wybierani spośród podatników podatku na okres 3-letniej kadencji³³. Członkami urzędów wojewódzkich byli sędziowie sądów okręgowych, osoby wyznaczone przez Ministerstwo Finansów oraz osoby wybierane spośród podatników na okres 3-letniej kadencji³⁴.

Podatnicy osiągający przychody przekraczające minimum egzystencji byli zobowiązani do złożenia rocznej deklaracji podatkowej³⁵. W zeznaniu podatkowym należało podać łączną kwotę dochodu w rozbiciu na poszczególne źródła przychodów oraz odliczone

28 Art. 14, art. 39 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

29 Art. 39 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

30 Art. 11 подпункты 3-4 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 90 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

31 О. М. Морозова, Т. И. Трошина, Российский...op.cit., Новейшая история России. 2023. Т. 13, № 2, <https://doi.org/10.21638/spbu24.2023.204>, s. 323.

32 Art. 48 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

33 Art. 50 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

34 Art. 54 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

35 Art. 82 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

koszty uzyskania przychodów³⁶.

Podstawą obliczenia dochodu były dokumenty sprawozdawczości finansowej (tj. rachunek zysków i strat) za ubiegły rok obrotowy zatwierdzone przez walne zgromadzenie lub przez inny organ o podobnym charakterze³⁷. Nie podlegały odliczeniu od dochodu kwoty przeznaczone na wypłatę dywidend³⁸. Można było jednak skorzystać z powszechnemu odliczenia w wysokości 3% wniesionego kapitału zakładowego (lub jego odpowiednika) do przedsiębiorstwa³⁹.

Spółki musiały dodatkowo wskazać w deklaracji podatkowej kwoty wypłaconych dywidend oraz środki zatrzymane w celu zwiększenia ich kapitału lub rozszerzenia skali ich działalności⁴⁰. Do zeznania podatkowego musiały one również załączyć całe sprawozdanie finansowe, w tym bilans i rachunek zysków i strat, kopię protokołu zatwierdzenia sprawozdania rocznego oraz kopię ich oceny przez komisję rewizyjną lub innego podobnego organu⁴¹.

Przedsiębiorstwa będące spółkami akcyjnymi, spółki osobowe i towarzystwa kredytowe były zobowiązane również do przedkładania co roku do władzy podatkowej listy wspólników (uczestników) przedsiębiorstwa (to jest akcjonariuszy i udziałowców/wspólników)⁴². W konsekwencji, ich dochód podlegający opodatkowaniu był określany w oparciu o księgowy zysk netto wykazany w sprawozdaniu finansowym skorygowany zgodnie z ustawą o podatku dochodowym (tj. podatkowy zysk netto)⁴³.

Do przychodów z działalności gospodarczej (w tym działalności handlowej i przemysłowej) zaliczano wpływy (przychody) ze wszystkich operacji gospodarczych przedsiębiorstwa, w tym w szczególności kwoty uzyskane ze sprzedaży towarów i usług, nawet

36 Art. 90 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

37 § 91, 93, 96 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

38 § 98 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

39 § 96 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

40 Art. 93 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

41 Art. 94 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

42 Art. 80 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

43 § 96 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

jeśli były one tylko należne⁴⁴.

Całkowity dochód podatnika był ustalany w 2 etapach. W pierwszej kolejności należało ustalić jego dochód dla konkretnego źródła przychodu (np. z działalności gospodarczej, kapitałów pieniężnych)⁴⁵. Dla każdego z nich zostały przewidziane osobne zasady odliczenia kosztów uzyskania przychodów⁴⁶. W następnej kolejności częściowe dochody podatnika podlegały zsumowaniu. Tak ustalony całkowity dochód częściowy można było pomniejszyć o koszty uzyskania przychodu wymienione wprost w ustawie (np. koszt odsetek)⁴⁷. Finalnie dochód podlegał opodatkowaniu właściwą stawką podatkową⁴⁸.

Podatnicy mieli prawo odliczenia od przychodów z działalności gospodarczej wszelkich wydatków służących uzyskaniu, zabezpieczeniu i zachowaniu źródła przychodu⁴⁹. Zatem za koszty uzyskania przychodów uważano wszystkie wydatki, które służyły zabezpieczeniu poszczególnych źródeł przychodów w celu zachowania ich nienaruszonymi, jak również zachowania poziomu ich zdolności generowania przychodów⁵⁰.

Ustawa wymieniała wprost niektóre z rodzajów kosztów, które można było odliczyć od przychodu, jak np.:

1. koszty działalności gospodarczej (ros. торговые, промышленные и иные приносящие выгоды предприятия)⁵¹:
 - zakupu niezbędnych towarów i materiałów,
 - sprzedaży towarów,
 - zarządu,

44 Art. 19 pkt 2 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

45 § 37 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

46 Art. 17, 26, 28, 32-34 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

47 § 38 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

48 § 37 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

49 Art. 26 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 25 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

50 § 28 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

51 Art. 26 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г. § 74 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

- wynagrodzenia pracowników,
- najmu pomieszczeń,
- ubezpieczenia,
- uiszczonych składek społecznych na rzecz pracowników,
- odpisów amortyzacyjnych uwzględniających zużycie i utratę wartości środków trwałych i wartości niematerialnych i prawnych,
- utrzymania w dobrym stanie składników majątku przedsiębiorstwa,

2. ogólne koszty podatnika:

- zapłaty podatków pośrednich i opłat⁵²,
- zapłaconych odsetek od długu⁵³.

Natomiast nie stanowiły kosztów uzyskania przychodów wydatki wprost wymienione w ustawie, takie jak, np.⁵⁴:

1. wydatki inwestycyjne oraz
2. odsetki od własnego kapitału włożonego w przedsiębiorstwo.

Ustawa przewidywała również możliwość unikania podwójnego opodatkowania w obrocie międzynarodowym pod warunkiem, że zawarto stosownej umowy z innym państwem⁵⁵.

Efektywnie dochód osób prawnych (z wyjątkiem spółek osobowych) podlegał podwójnemu opodatkowaniu: pierwszy raz na poziomie spółki, drugi jako dochód wspólnika uzyskany w formie dywidendy⁵⁶.

52 Por. Art. 37 pkt 5 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

53 Art. 37 pkt 1 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

54 Art. 27 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

55 Art. 115 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

56 Art. 16 ust. 3 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

Środki zaskarżenia orzeczeń organów podatkowych

Podatnicy niezadowoleni z orzeczenia organu podatkowego mogli wnieść odwołanie do organu wyższego stopnia. W szczególności, mogli oni zaskarżyć postanowienia urzędów rejonowych do urzędów wojewódzkich⁵⁷. Wniesienie odwołania (ros. жалоба) nie miało jednak charakteru suspensywnego⁵⁸.

Z kolei, skargę na postanowienia urzędu wojewódzkiego można było złożyć do Senatu Rządzącego w terminie miesiąca od daty doręczenia skarżonego postanowienia⁵⁹. Zanim skarga trafiała do Senatu Rządzącego mogła ona być uwzględniona przez Ministra Finansów⁶⁰, który koniecznie musiał otrzymywać skargę przed przekazaniem jej dalej⁶¹.

Do zaskarżenia postanowień urzędów podatkowych uprawnieni również byli ich przewodniczący. Mianowicie, jeżeli przewodniczący urzędu rejonowego nie zgadzał się z jego postanowieniem, to mógł wnieść sprzeciw (ros. протест), który wstrzymywał wykonalność postanowienia⁶².

Sprzeciw był rozpatrywany przez przewodniczącego urzędu wojewódzkiego, który w przypadku uznania sprzeciwu za uzasadniony przekazywał całą sprawę za pośrednictwem Ministra Finansów (który najpierw badał ten sprzeciw) do Senatu Rządzącego⁶³.

Senat Rządzący pełnił rolę kasacyjną, tj. w przypadku uwzględnia skargi zwracał on sprawę do urzędu wojewódzkiego w celu jej ponownego rozpatrzenia, który był zobowiązany uwzględnić stanowisko Senatu Rządzącego⁶⁴.

57 § 248 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

58 Art. 117 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

59 § 260 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

60 § 261 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

61 Art. 123 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

62 Art. 64 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

63 Art. 65, 124 Положения о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.

64 § 270 Инструкции о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.

Zakończenie

W drugiej połowie XIX w. ze względu na postępującą demokratyzację, uprzemysłowienie gospodarki oraz ekonomiczne rozwarstwienie społeczne w Europie w doktrynie prawa podatkowego pojawił się postulat wprowadzenia powszechnego podatku dochodowego. Uzasadniano to tym, że podatek dochodowy skutecznie odzwierciedla i realizuje założenia kapitalistycznej gospodarki (tj. ten podatek jest proporcjonalny do dochodu, brak dochodu - brak podatku)⁶⁵.

Przykładowo przedstawiciel polskiej doktryny - prof. Leon Biliński uważał, że żaden racjonalnie zbudowany, nowoczesny system podatkowy nie może funkcjonować bez bezpośredniego podatku dochodowego. Jego zdaniem wprowadzenie tego podatku stanowiło główny cel i ostateczny wynik potrzebnej w latach 70-x XIX w. reformy podatkowej⁶⁶.

Analogicznie prof. Mieczysław Gutkowski utrzymywał, że powszechny podatek osobisto-dochodowy powinien zajmować miejsce naczelne, ponieważ jest to podatek odpowiadający wszelkim wymogom teorii podatkowej. Pozostałe podatki mogą jedynie uzupełniać podatek dochodowy, gdy wpływy z tego podatku okażą się niewystarczające⁶⁷.

Z kolei cechy nowoczesnego podatku dochodowego trafnie opisał prof. Stanisław Głąbiński. Ogólnym podatkiem dochodowym nazywał on podatek nałożony na osoby fizyczne lub też osoby prawne, od ich całkowitego czystego dochodu⁶⁸.

Podstawą opodatkowania ogólnego podatku dochodowego jest cały rzeczywisty dochód podatnika. Do podstawy opodatkowania S. Głąbiński zaliczał wyłącznie dochody stałe (tj. inne niż nadzwyczajne).

Nowoczesny podatek dochodowy zgodnie ze stanowiskiem ówczesnej doktryny powinien realizować teorię możliwości płacenia, która z kolei opiera się na założeniu przymusu świadczenia, bez względu na otrzymywanie (lub nie) przez podatnika usług świadczonych przez państwo. Zatem zgodnie z tą teorią ciężar podatkowy powinien zależeć od posiadanego majątku i osiąganych dochodów⁶⁹.

65 M. Gutkowski, *Nauka skarbowości i prawo skarbowe*, Wilno, 1930 r., s. 164.

66 L. Biliński, *Studia nad podatkiem dochodowym: szkic krytyczny z dziedziny umiejętności skarbowej*. T. 2, s. 174.

67 M. Gutkowski, *Nauka...op.cit.*, Wilno, 1930 r., s. 167.

68 S. Głąbiński, *Nauka Skarbowości z dodatkiem skarbowości Austrii i Galicji*, wydanie trzecie przerobione, Lwów, 1911, s. 380. A. Krzyżanowski, *Nauka Skarbowości*, Poznań-Warszawa- Toruń, 1923 r., s. 180.

69 S. Głąbiński, *Nauka...op.cit.*, wydanie trzecie przerobione, Lwów, 1911 r., s. 340.

Również powszechnie aprobowano w ówczesnym piśmiennictwie to, że w celu realizacji zasady sprawiedliwości podatek dochodowy powinien uwzględniać minimum egzystencji. Postulat uwzględnienia minimum egzystencji wynikał z wymogów etycznych nakazujących zwolnić z opodatkowania dochody do wysokości niezbędnej do zaspokojenia podstawowych potrzeb⁷⁰. W tym kontekście warto dodać, że np. S. Głabiński zwracał uwagę na występujące silniejsze opodatkowanie podatkami konsumpcyjnymi warstw mniej zamożnych ze względu na strukturę ich wydatków.

Rosyjski podatek dochodowy w zakresie opodatkowania osób prawnych miał charakter nowoczesnego podatku odpowiadającego wymogom ówczesnej nauki skarbowej (podanym powyżej). Był to podatek w którym podstawę opodatkowania osób prawnych prowadzących typową działalność gospodarczą (tj. spółek) ustalano w oparciu o dochód wykazany w księgach rachunkowych podatnika po jego skorygowaniu zgodnie z ustawą podatkową. Stanowiło to nowoczesne rozwiązanie nieodbiegające od standardów przyjętych w innych rozwiniętych gospodarko państwach⁷¹.

Ponadto, rosyjska ustawa o podatku dochodowym przewidywała możliwość odwołania się od orzeczenia organu podatkowego, jak również pozwalała na złożenie skargi na decyzję ostateczną. Analogiczne rozwiązania obowiązywały w innych państwach Europy, np. w Austrii⁷² i Prusach⁷³.

Rosyjski podatek dochodowy ze względu istniejący wówczas niewielki poziom opodatkowania właścicieli ziemskich oraz przemysłowców rzeczywiście mógł przyczynić się do zrównoważenia wpływów z podatków pośrednich, w tym konsumpcyjnych z wpływami z podatków bezpośrednich. W konsekwencji mogłoby to przyczynić się również do większej demokratyzacji ustroju politycznego.

Przykładowo, prof. Stanisław Głabiński podkreślał, że istniejąca w XIX w. przewaga podatków konsumpcyjnych nie odzwierciedlała demokratycznych ideałów ustroju politycznego. Zwrócił on uwagę, że z tego względu w nauce skarbowej powstał wówczas silny ruch w celu popierania przeniesienia punktu ciężkości opodatkowania z podatków

70 M. Gutkowski, *Nauka...op.cit*, Wilno, 1930, s. 155-156.

71 Dla Austrii por.: Art. 1 rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 18 maja 1897 r.- przepis wykonawczy do ustawy z dnia 25 października 1896 r. Dz. u.p. Nr 220. Samo rozporządzenie zostało opublikowane w Dz. u. p. z 1897 r. nr 124. Dla Prus por.: Par. 13 ust. 1 Preussisches Einkommensteuergesetz in der Fassung vom 19. Juni 1906, *Gesetzsammlung für die Königlichen-Preussischen Staaten*, czyli Zbiór ustaw pruskich 1906, Nr. 30, s. 260 (*Gesetz-Sammlung*).

72 Art. 43 ust. 3, 4 rozporządzenia Ministra Skarbu z dnia 28 stycznia 1897, dz. u. p. z 1897 r. nr 35.

73 Par. 49, 60 Preussisches Einkommensteuergesetz in der Fassung vom 19. Juni 1906, *Gesetzsammlung für die Königlichen-Preussischen Staaten*, czyli Zbiór ustaw pruskich 1906, Nr. 30 (*Gesetz-Sammlung*).

pośrednich na rzecz podatków bezpośrednich⁷⁴.

Należy zatem nie zgodzić się z poglądem wyrażonym przez rosyjskiego naukowca O. I. Mariskina, który stwierdził, że wprowadzony podatek dochodowy przybrał „niezwykle archaiczną formę”⁷⁵.

Bibliografia

1. Kravtsova E. The Cornerstone of the Tax System: The Introduction of an Income Tax in the Russian Empire, *Quaestio Rossica*. Vol. 7. 2019. № 4. P. 1229–1242. DOI 10.15826/qr.2019.4.435.
2. Gutkowski M., *Nauka skarbowości i prawo skarbowe*, Wilno 1930 r.
3. Krzyżanowski A., *Nauka Skarbowości*, Poznań-Warszawa-Toruń, 1923 r.
4. Preussisches Einkommensteuergesetz in der Fassung vom 19. Juni 1906, *Gesetzsammlung für die Königlichen-Preussischen Staaten*, czyli Zbiór ustaw pruskich 1906, Nr. 30 (Gesetz-Sammlung).
5. Preussisches Einkommensteuergesetz in der Fassung vom 19. Juni 1906, *Gesetzsammlung für die Königlichen-Preussischen Staaten*, czyli Zbiór ustaw pruskich 1906, Nr. 30, s. 260 (Gesetz-Sammlung).
6. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 18 maja 1897 r. - przepis wykonawczy do ustawy z dnia 25 października 1896 r. Dz. u.p. Nr 220 (Dz. u. p. z 1897 r. nr 124).
7. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 28 stycznia 1897, dz. u. p. z 1897 r. nr 35.
8. Głębiński S., *Nauka Skarbowości z dodatkiem skarbowości Austrii i Galicji*, wydanie trzecie przerobione, Lwów, 1911.
9. Озеров И. X., Возможно ли ввести подоходный налог в России, *Рус. Эк. Об.*, номер 5, СПб., 1900 г.
10. Озеров И. X., *Основы Финансовой Науки*, выпуск 1-й, издание 4-ое, Москва 1911 г.
11. Инструкция о применении положения о государственном подоходном налоге, Петроград, 1916 г.
12. Морозова О. М., Трошина Т. И., Российский подоходный налог на фоне социально-политических событий 1917–1920-х гг., *Новейшая история России*. 2023. Т. 13, № 2, <https://doi.org/10.21638/spbu24.2023.204>.
13. Марискин О.И., Налогообложение населения России в период первой мировой войны (по материалам среднего Поволжья), *Гуманитарные*

74 S. Głębiński, *Nauka...op.cit.*, wydanie trzecie przerobione, Lwów, 1911, s. 372.

75 О.И. Марискин, *Налогообложение...op.cit.*, Гуманитарные науки в Сибири nr 3 (2014 г.), s. 75.

науки в Сибири nr 3 (2014 г.).

14. Положение о государственном подоходном налоге, Закон 6-го апреля 1916 г. О государственном подоходном налоге, книгоиздательство „Практическое Правоведение”, Одесса 1916 г.
15. Собр. Узакон. и Расп. Правит., 26 Апр. 1916 г., Номер 106.

The Secret Operation of Soviet Russia's Financial Intelligence Service – Unknown Facts of the Russian-Georgian War of 1921

This study provides a comprehensive analysis of a previously undocumented large-scale counterfeit money laundering operation orchestrated by Soviet Russia's financial intelligence service during the 1921 Russian-Georgian War. The operation aimed to destabilize the Georgian economy by disseminating forged Georgian banknotes.

By exploring the details of this covert operation, the research sheds light on the broader context of financial crimes committed by Soviet authorities against Georgia, highlighting the intersection of warfare and economic sabotage. This article not only enhances our understanding of the Russian-Georgian War but also contributes to the discourse on the tactics employed in state-sponsored financial warfare.

Key words: Democratic Republic of Georgia, Soviet Russia; Russian-Georgian War, Soviet Financial Tactics, Counterfeit Currency Operations.

Outline of The Content

For the first time, the study will discuss the large-scale counterfeit money laundering operation carried out by Soviet Russia's financial intelligence service against the Georgian economy. The original plan of the secret operation was to drop the forged Georgian banknotes over the country in order to cause the economy to collapse during the Russian-Georgian war in 1921.

The study research article that discusses the up to now unknown details of the Russian- Georgian War of 1921 and the large-scale financial crimes committed by Soviet Russia against the Georgian Democratic Republic.

Introduction

During wars, great importance is attached to the economic potential of the enemy. The financial crisis reduces the economic efficiency of the enemy country, which directly affects its combat readiness and defense. This is the reason, why for thousands of years, the nations actively waged an “economic war” with the enemy country in parallel with military operations, appearing in the economic blockade of the enemy nation; control of strategic trade facilities and roads; assistance to the purposeful activities of speculators and agents to provoke an artificial economic crisis and destabilization, and etc.

A weakened economy leads to disruption of production in the country and the unstable functioning of state bodies, which, along with many other concomitant factors, negatively affects the combat readiness of this state.

One of the methods of „economic warfare” is to artificially raise the enemy’s inflation. One of the ways to artificially increase the inflation rate in the enemy state is to issue a large number of counterfeit banknotes and distribute them among the population.

The most famous money counterfeiting operation in human history is known as „Operation Bernhard”. During World War II, Nazi Germany developed a secret operation to destabilize the economies of Great Britain and the United States, which was organized by the Third Reich intelligence service, SD (Intelligence Service Agency of SS - SicherheitsDienst - SD).

According to the plan, millions of counterfeit British pounds should to be printed, the massive distribution of which throughout the country would lead to economic destabilization. Later, counterfeiting of US dollar bills was also planned by the SD service¹.

The massive distribution of counterfeit money would lead to the depreciation of the national currencies of these countries, which, in turn, would have a negative impact on the inflation rate. The raised inflation would lead to accompanying economic problems.

During the German secret operation, counterfeit banknotes with a face value of about 134 million pounds sterling were issued.

1 Kevin C. Ruffner; „On the Trail of Nazi Counterfeiters”; Central Intelligence Agency; Retrieved from: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0005548952.pdf, access: 12.09.2024

Secret Operation of the Financial Intelligence of Soviet Russia

In the First Republic of Georgia, the fight against counterfeiting was a serious problem. Money counterfeiting was considered one of the types of speculation. To investigate financial crimes, a special unit of the Security Service of the First Republic of Georgia - the Special Detachment (საგანგებო რაზმი), was created. The Special Detachment was subordinate to the Ministry of Internal Affairs of the Democratic Republic of Georgia (MIA), commanded by Melchizedek (Meki) Kedia²

In addition, in parallel with intelligence and counterintelligence activities, the Special Detachment also conducted financial intelligence operations, which were carried out quite effectively. For example, according to the MIA analytical report of 1920, the Special Detachment found and arrested 33 people who were producing counterfeit money and documents during the year³.

The local forgery of the Georgian national currency – Georgian Maneti (Boni) had a number of factors:

1. The Georgian Boni was the strongest currency in the Transcaucasian region, taken in the party with the Russian Ruble and the Boni of the Transcaucasian Democratic Federative Republic. This was another reason for grew the interest of speculators in obtaining financial benefits through their falsification.
2. For that reason indicated in the first paragraph, Georgian banknotes circulated freely on the territory of Armenia and Azerbaijan, and in the North Caucasus - on the territory of the North Caucasian Emirate. This circumstance also increased the attention of speculators to the falsification of the Georgian Maneti⁴.

Until 1921, Georgian money was printed on low-quality unprotected (unwatermarked) paper. Only a small part of the Georgian 500 and 1000 Maneti banknotes were printed on watermarked paper, preserved from the times of the Russian Empire. The limited part of Georgian boni were issued on protected paper with so-called “horizontal rhombus” watermark. Thus, until 1921, there were actually no technical difficulties in making printing

2 D. Silakadze., Democratic Republic of Georgia (1918-1921), “Encyclopedia-Dictionary” 2018; Tbilisi; p. 86.

3 National Archives of Georgia, Central Historical Archives (CHA). Fond. №1863; Description.1, Document 543.

4 N. Sepiashvili, (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Georgian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi.p.24

machines for speculators for counterfeiting Georgian banknotes.⁵ To solve this problem, at the end of 1919, the Georgian government established a decree to import a large amount of special watermarked printing paper into the country.

In the Report of the Minister of Finance and Trade and Industry Konstantin Kandelaki dated December 13, 1919, it is said, that the Special Government Expedition for Printing Money will soon run out of paper. The government must import 1,200,000 lira worth of watermarked printing paper from Italy, which cost around 24 million Georgian boni.⁶

The import of special watermarked paper was controlled by Nikoloz Jaqeli, the representative of the Georgian government in Italy. Finally, an agreement was signed with the Italian company “Aristide Staderin” for the supply of special paper for printing money to the Republic of Georgia. The watermarked paper for printing money arrived from Italy in Georgia in batches in September, October, November and December 1920.⁷

The watermarks of the money printing paper imported from Italy to Georgia, were visually framed with Georgian letters: an artistic combination of SDR (the set of letters “SDR” is coded as: “საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა” – The Democratic Republic of Georgia):

Georgian Boni with a nominal value of 5000 Maneti, printed on watermarked paper, with the abbreviation “SDR”.⁸⁹

5 N. Sepiashvili, (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Georgian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi.p.26

6 N. Sepiashvili, (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Georgian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi.p.34

7 The same source.

8 N. Sepiashvili, (2021) „History of Georgia in One Banknote“, Tbilisi, 2021, p.15

9 For a visual overview of the 5000- Maneti value banknote, see the appendices at the end of the study.

Printing Georgian money on watermarked paper was supposed to solve two main problems:

1. To minimize the possibility of counterfeiting Georgian money.
2. Since the banknotes were issued on poor quality paper, the new high-quality watermarked paper would reduce the damage and tear of the banknotes over time of use, which would limit the additional issuance of banknotes and decrease expenses related to money printing.

“As the practice of European countries has shown, 30% of paper money banknotes are lost during issuance and usage in the society, especially in our country, where printing technology and the quality of the paper itself are at a low level.” - Was stated by the Minister of Finance and Trade of the Democratic Republic of Georgia Konstantin Kandelaki.¹⁰

Banknotes with the highest value - 5,000 Maneti were issued on the special filigree papers that were brought from Italy. The publishing was based on the state money-printing expedition that adopted the state decree on February 1, 1921.¹¹

Consequently, the 5,000-Maneti paper money printed on filigree paper was of better quality, and the special watermarks made the banknotes almost impossible for a foreigner to counterfeit.

During the existence of the First Democratic Republic of Georgia, until 1921, the only way to combat counterfeiting was the effective work of the Georgian security service (The Special Detachment) and strict criminal regulations against speculation.

According to the legislation of the Republic of Georgia, counterfeiters were punished to the fullest extent of the law.

On January 27, 1920, the Ministry of Justice of Georgia announced a full amnesty for the convicts, which did not apply to persons convicted of money counterfeiting and other financial speculation. Moreover, on August 11, 1920, the Constituent Assembly of Georgia approved a new decree - “Decree on strengthening the responsibility for the crime of counterfeiting.”¹²

10 CHA. F. №1836; Descr.1, Doc. 309; p.1.

11 CHA. F. №1833; Descr.1, Doc. 1202. p. 3.

12 National Parliamentary Library of Georgia, Iakobashvili, I., Khositashvili, M., Jgerenaia, E., (2019) „The Constituent Assembly of Georgia: Meeting Minutes: Volume VII“; Tbilisi; p. 398.

In the following days, the decree was approved by the Constituent Assembly of Georgia, which unanimously adopted a resolution establishing the highest criminal penalty - life imprisonment for forgers. The decree once again shows how much attention was paid to preventing the circulation of counterfeit money and how serious this problem was for the current government of Georgia.

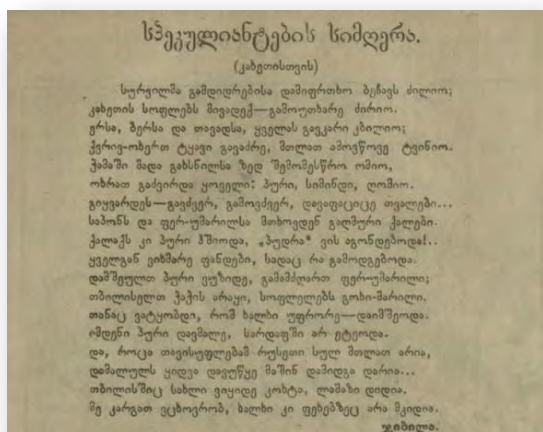
Another way to deal with speculation was harsh publications in the media:

The types of speculators:

1. Not desirable;
2. Preferred.

Źródło: Magazine „ეშმაკის მათრახი” (The Devil’s Whip), №13, 1920; p.4

The profiteer’s song

Źródło: Magazine „ეშმაკის მათრახი” (The Devil’s Whip), №13, 1920; p.4

Soviet Russia began an “economic warfare” with Georgia a year before the Russo-Georgian War of 1921. In 1920, Soviet Russia established complete control over the North Caucasus and occupied Georgia’s neighboring trading and strategic partner countries: Azerbaijan and Armenia. In addition, in May 1920 a local military clash started between Russian and Georgian army units. By the end of 1920, Georgia faced itself in total economic isolation, Georgia lost its trade and economic partners by the abolition of the North Caucasian Emirate, Armenian and Azerbaijan Democratic Republics. Finally, the economically isolated Republic of Georgia was attacked by the Soviet Russian army on February 15, 1921.

On February 24, 1921, an appeal of the Ministry of Finance to the population was published in Georgian magazines and newspapers, which reported that the Bolsheviks had begun mass production of counterfeit Georgian banknotes in the city of Kavkaz¹³ (now Vladikavkaz) and in the city of Nazran,¹⁴ which were being taken to Georgia. Only the banknotes with a value of 1000 Maneti (Boni) were counterfeited.

Along with its statement, the Ministry of Finance gave detailed instructions on how to distinguish real, officially issued Georgian Bonis from fake ones made by the Russian intelligence service.

The study presents a unique photo material of bogus Georgian banknotes with a value of 1000 Boni, which was printed in the North Caucasus by the Soviet Russia’s financial intelligence service:

Obverse of bogus Georgian Boni with value of 1000 Maneti

13 Kavkaz – Vladikavkaz, the city in North Ossetia, the Russian Federation.

14 Nazran- The city in Ingushetia, the Russian Federation.

Reverse of bogus Georgian Boni

For comparison, in the study there is attached photos of real banknote of 1000-Maneti issued by the Special Government Expedition for Printing Money:

Obverse of official Georgian Boni with value of 1000 Maneti

Reverse of official Georgian Boni

When we look at the photos of fake and real banknotes, we notice exactly the differences that were indicated in the special statement of the Ministry of Finance, namely:

On the front side of the bogus Boni we find an incomplete word - თავი (Tavi), instead of which a word - თავისი (Tavisi i.e “own”) - should have been written.

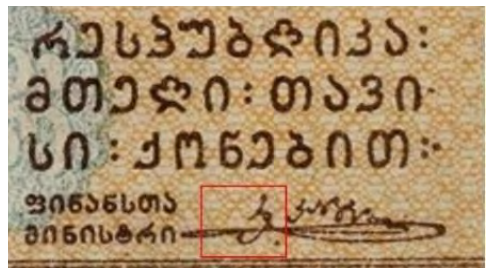
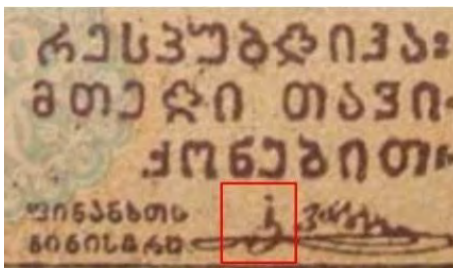

Bogus Boni Obverse

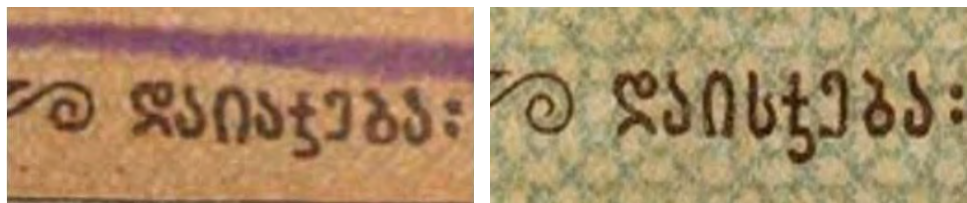

Official Boni Obverse

There is a difference in the facsimile of the Minister of Finance Konstantine Kandelaki. On the front side of the fake Boni, there is a dot above the letter K, while on the official banknote we find a dot to the right of the letter K:

Grammatical inaccuracies are made in the text below the coat of arms on the reverse of the fake banknote, instead of the word - დაისჯება (Daisjeba i.e “will be punished”), it is written: დაიჯება (Daiajeba) which is a grammatically incorrect word:

It is also noteworthy that the fake Georgian Bonn bears the seal of the People's Commissariat for Finance of Soviet Georgia and the date August 25, 1922. This suggests that after the occupation of the First Republic of Georgia, the Soviet government of Georgia began to expose counterfeit Georgian banknotes issued during the Russian-Georgian war of 1921 and withdraw them from circulation.

Who could be behind the special operation on the mass falsification of Georgian banknotes and their influx among the population?

It is logical to assume that successful counterfeiting and the massive distribution of counterfeit banknotes throughout the Georgian economy would have done by an institution that was itself responsible for preventing these activities. As it was mentioned in the introduction of the study, financial intelligence was responsible for preventing money laundering and counterfeiting.

Intelligence officers have extensive experience and are well aware of how the counterfeiting process works.

The Financial Intelligence Service of Soviet Russia was part of the All-Russian Extraordinary Commission (Cheka). Financial intelligence was under the jurisdiction of the Anti-Speculation Department of the Cheka, whose main task was to combat speculation and suppress diverse financial crimes.¹⁵

During the war of 1921, this service was supposed to have the task of conducting a special financial operation to destabilize the economy of the Democratic Republic of Georgia. The fact that, on the ninth day after the start of the war, the Ministry of Finance released detailed information about the types of counterfeit banknotes entering in Georgia, as well as the specific cities of Kavkaz and Nazran where Georgian counterfeit banknotes were printed, suggests that the Georgian intelligence service knew exactly the details of the operation.

15 Newspaper „Собрание Указаний и Распоряжений Правительства“ (Collection of Laws and Orders of the Government), №66, 1918; p.1.

The fact that the Georgian secret service had information about where and in which city the counterfeit money printing machines were located suggests that the Georgian intelligence also had more specific information: the Georgian side knew the specific counterfeit money printing locations in the Kavkaz and Nazran, they were aware of who took part in the planning and conduct of this secret special operation.

Of course, this information was also provided to the Ministry of Finance of Georgia. The Ministry of Finance clearly stated in the statement that they had accurate information about counterfeiting in the territory of Soviet Russia and even publicly indicated the specific locations where the money printing machines were located.

We can find out many important details from the special operation, namely:

1. The “bombardment” of the Georgian economy with counterfeit banknotes was planned long before the start of the Russian-Georgian war, since it took time to develop an operation plan, manufacture the appropriate printing machines, and lithographic forms for counterfeit banknotes. Additionally, in order to launch a successful operation in Georgia, it would be necessary to create a large stock of pre-printed fake banknotes, the discussion topic is about creating a reserve of millions of counterfeit Georgian Bonis, which should cause complete paralysis of trade and business activity in Georgia in parallel with the military operations.
2. Soviet Russia’s command seriously considered the scenario of a long continuation of the war with the Georgian Democratic Republic. The Bolshevik government, convinced of its military capabilities, would not have pursued financial warfare in parallel with military preparations, as there would have been no point in doing so. “Bombarding” the economy of the enemy country with counterfeit money makes sense in the war when hostilities last for months or even years. At this time, the financial attack is very effective, as it causes complete paralysis of the economy of the enemy state, reduces its ability to self-defense, and causes unrest in society, causing the so-called sedation effect.
3. The Soviet financial intelligence authorities focused on the Georgian 1000-Maneti banknotes for counterfeiting as they were the second-highest face value paper money after the 5000-Maneti banknotes printed on unwatermarked paper. The counterfeiting of banknotes with a nominal value of 1000 Maneti (Bonis) was not a serious obstacle to Soviet financial intelligence, unlike 5000-Boni banknotes. Moreover, given the denomination of 1000-Maneti banknotes, their counterfeiting would be very effective.

The issue of 5000-Maneti banknotes started on February 1, 1921, therefore, by the beginning of the Russian-Georgian war of 1921, the main trade and economic activity had to take place on the territory of Georgia with 1000-Maneti paper money. Taking into account high inflation, the greatest demand for banknotes should have been on 1000-Maneti paper money in society, until the new approved 5,000-Maneti banknotes were printed and distributed among the consumer masses.

This factor also made the falsification of Georgian 1000-Maneti banknotes even more important to Russian intelligence. In the conditions of a protracted war with Georgia, the exploitation of a large number of counterfeit 1000-Boni banknotes was supposed to cause the collapse of the Georgian economy and, as a result, weaken the defense capability of Georgia.

4. Soon the top-secret operation of the Russian intelligence services was revealed. During the Russian-Georgian war, the Georgian security services were on full alert to stop any speculation during the warfare, about what we will talk in detail.

As already mentioned, millions of counterfeit Georgian banknotes were printed in Vladikavkaz and Nazran. This fact once again indicates the strategic importance of these cities. That is why it is not accidental that the Georgian government had established a powerful agency network in the North Caucasus, the center of which was Vladikavkaz, where the consulate of the Democratic Republic of Georgia was located, which carried out reconnaissance operations under the guise of diplomatic activities.¹⁶ The merit of the above-mentioned bodies should have been promptly providing the authorities of the First Republic of Georgia with information related to the counterfeiting operation.

An analysis of the Russian-Georgian war of 1921 clearly shows the complete readiness of the Georgian government for any speculation from the Russian secret services:

1. At the beginning of the Russian-Georgian war of 1921, in order to avoid possible unrest and speculative activity, a curfew was set from 22:00 to 06:00;¹⁷
2. On February 16, a list of relevant resolutions was issued, according to which the police and military units began patrolling the capital at night;¹⁸

16 Khvadagiani, D., (2021) „Kavkaveli: The Secret War at the Darial Gate“. Retrieved from: <https://civil.ge/ka/archives/443462>

17 Newspaper „საქართველო“ (Georgia), №37, 1921; p.3.

18 The same source.

5. All rallies and mass gatherings were banned without prior notice to the head of the Tbilisi police, Colonel Vladimir Sulakvelidze;
6. In order to prevent possible Bolshevik agitation and disinformation in society, magazines and newspapers published in Georgia were ordered to submit one copy of the published issue to the Office of the Governor-General of Tbilisi for prior reading familiarization;
7. By a special resolution, the law enforcement agencies of Georgia began round-the-clock monitoring of foreign citizens and citizens of Georgia living in hotels and apartments for rent. Every change made to the guest book was strictly controlled;¹⁹
8. Henceforth, persons arrested for attempted sabotage, undercover or speculative activities, including citizens arrested for money counterfeiting, were transferred to a military court.²⁰
9. A special financial commission was created, which represented the union of commercial banks and financial institutions operating in Georgia.

During the war of 1921, on the basis of operational information, the Georgian law enforcement forces arrested the diplomatic missions of Soviet Russia, Soviet Armenia, and Soviet Azerbaijan, which were noticed in intelligence activities.

It can be safely assumed that the Soviet agencies, operating on the territory of Georgia under the guise of diplomatic activities, were involved in the importation of counterfeit Georgian banknotes from the cities of Kavkaz and Nazran.

Unfortunately, due to the lack of relevant information, at this time it is impossible at this time to speak in an assertive form about the involvement of the Soviet diplomatic corps operating in Georgia in the financial crime committed against the First Republic.

During the Russian-Georgian war, a special counterintelligence network was created throughout the country to identify and detain Soviet agitators and profiteers. For instance, on February 20, 1921, the Tbilisi police identified and arrested six people who were accused of speculative activities. The detainees were handed over to a military court.²¹

19 Newspaper „ერთობა“ (The Unity), №37, 1921; p.2.

20 The same source.

21 Newspaper „ერთობა“ (The Unity), №39, 1921; p.1.

To combat the influx of large amounts of counterfeit banknotes and the current economic crisis, a “Main Financial Commission” was created, which included the following financial institutions:

1. Central Commercial and Industrial Bank of Georgia;
2. Transcaucasian Bank;
3. Bank of Italy-Caucasus;
4. Bank of Merchants of Georgia;
5. Georgian Union of Factory Communities.

The chairman of the Main Financial Commission was an experienced economist Parmen Gotua. He was a representative of the Tbilisi (Tiflis) local self-government and a member of the financial and budgetary commission of the Tbilisi local self-government.²²

Due to the severe economic crisis in the country, the Ministry of Finance and Trade and Industry of the First Republic of Georgia decided to announce a complete moratorium on taxes for a period of one month.²³

Appendices

Boni of the Democratic Republic of Georgia worth of 5000 rubles, issued on filigree paper in 1921.

22 Newspaper „საქართველოს რესპუბლიკა“ (The Republic of Georgia), №41, 1921; p.2.

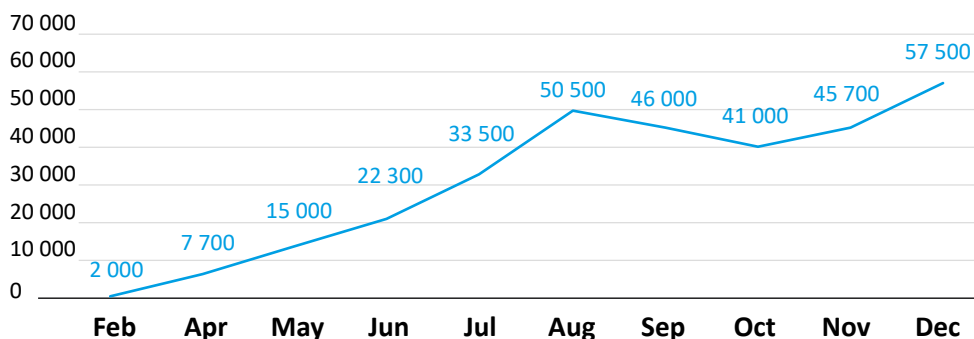
23 Newspaper „საქართველოს რესპუბლიკა“ (The Republic of Georgia), №41, 1921; p.2.

Conclusion

Looking from 2024, after the centenary of the Russian-Georgian war of 1921, it is difficult to say exactly how much economic damage was caused to Georgia by the fraud operation. However, statistics show that soon after the Sovietization of Georgia, the purchasing power of Boni fell dramatically, and the inflation rate increased significantly in the country:²⁴

The Ratio of Georgian Boni with 1 Golden Ruble

Prime cost of Georgian boni in terms of gold

Before the Sovietization of Georgia in February, the value of the Georgian boni was 2000:1 per Golden Ruble²⁵, while in the second month of the occupation of the First Republic of Georgia, in April, the ratio was 7700:1. Thus, the Georgian Boni depreciated 3.85 times in a month after the occupation of Georgia.

At the end of 1921, in December, the ratio of Georgian Boni to Golden Ruble reached a record rate: 57,500 Georgian Maneti per one Golden Ruble.

In the first year of the existence of Soviet Georgia, the national currency depreciated by about 28.75 times to the Golden Ruble.

24 N. Sepiashvili, (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Georgian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi. p.41.

25 The golden ruble is the monetary unit of the Russian Empire, introduced by the monetary reform of 1897 by establishing gold monometallism.

Due to record devaluation and hyperinflation of the national currency, the level of money printing in Georgia also reached a peak level.

For example, in February 1921, the government of the Democratic Republic of Georgia issued banknotes with nominal value of 7.3 billion Maneti, while the number of banknotes issued by the government of Soviet Georgia in December was 29 billion Maneti banknotes.²⁶

Of course, a large number of counterfeit banknotes dropped into Georgia during the Russian- Georgian war of 1921 should have affected the purchasing power of Georgian Boni, but it is impossible to say the exact result due to lack of information.

Bibliography

National Archives of Georgia, Central Historical Archives (CHA):

1. CHA. Fond. №1863; Description.1, Document. 543;
2. CHA. F. №1836; Descr.1, Doc. 309;
3. CHA. F. №1833; Descr.1, Doc. 1202.

Books, Articles, Studies:

1. (2018) „Democratic Republic of Georgia (1918-1921), Encyclopedia-Dictionary“; Tbilisi.
2. National Parliamentary Library of Georgia, Iakobashvili, I., Khositashvili, M., Jgerenaia, E., (2019) „The Constituent Assembly of Georgia: Meeting Minutes: Volume VII“; Tbilisi.

My researches conducted with the support of the National Archives of Georgia:

1. Sepiashvili, N., (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Georgian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi.

The research can be read on the internet by the following link: https://archive.gov.ge/storage/old_files/doc/3/3936.pdf

26 N. Sepiashvili, (2018) „Democratic Republic of Georgia. Ministry of Finance of the First Republic of Georgia, the first issue of Geoian banknotes in 1918-1921“; Tbilisi. p.41.

2. Sepiashvili, N., (2021) „History of Georgia In One Banknote“; Tbilisi.

The research can be read on the internet by the following link: https://archive.gov.ge/storage/files/doc/banknotshi_chateuli_sakartvelos_istoria.pdf

Magazines and Newspapers:

1. Magazine „ეშმაკის მათრახი“ (The Devil's Whip), №13, 1920;
2. Newspaper „ერთობა“ (The Unity), №37, 1921;
3. Newspaper „ერთობა“ (The Unity), №39, 1921;
4. Newspaper „ერთობა“ (The Unity), №43, 1921;
5. Newspaper „საქართველოს რესპუბლიკა“ (The Republic of Georgia), №41, 1921;
6. Newspaper „Собрание Указаний и Распоряжений Правительства“ (Collection of Laws and Orders of the Government), №66, 1918;

Online Resources:

1. Khvadagiani, D., (2021) „Kavkaveli: The Secret War at the Darial Gate“. Retrieved from: <https://civil.ge/ka/archives/443462>
2. Friedrich Ebert Stiftung, (2019) “Social Democracy and State Formation of Georgia”. Retrieved from: https://iverieli.nplg.gov.ge/bitstream/1234/370402/1/SocialDemocracyAndStateFormation_2019-ing.pdf
3. Якобашвили И., (2022) “Грузинская Демократическая Республика : Документы : 1917 – 1953”. Tbilisi; Retrieved from:
4. https://iverieli.nplg.gov.ge/bitstream/1234/420289/5/Saqartvelos_Demokratiuli_Respublika_Dokumentebi.pdf

Вопросы общественно - политической деятельности русской эмиграции: “Русский зарубежный съезд” 1926 года и его отголоски в Латвии.¹

The Issues of Sociopolitical Activities of Interwar Russian Exile: The „Russian Foreign Congress” of 1926 and Its Resonance in Latvia.

The focus of the presentation is emphasized on the international political manifestations of the community of Russian emigres in Latvia in the first half and in the middle of 20s. Despite a huge number of different obstacles, the representatives almost of all countries, where Russian exiles settled, were able to gather at the „Russian Conference Abroad” in Paris in 1926. The organization of the event and the elections of the deputies resonated in Latvia, where the processes had local peculiarities. The elected Latvian delegation participated in the different commissions of the conference and voted for the resolutions. In some cases, it had a certain scandalous consequences in Latvia. The conference was held for one week, more than 500 deputies and participants accepted a number of different resolutions. Some of them - the complete and irrevocable de iure recognition of the Baltic States, Finland and Poland, the „agrarian issue” in Russia, position towards the Soviets, Soviet citizens, servicemen of Red Army and the future of Russia. Despite the large expectations, emigres were not able to establish the representative organ of Russians abroad and the conference became the last largest manifestation aimed towards the consolidation of Russian anti-bolshevik political forces in exile².

Key words: Russian Exile, Interwar Latvia, Foreign Congress, The First Wave of Russian Emigration, White emigres.

1 Исследование финансируется Советом науки Латвии в рамках проекта «Ориентирование в латвийской истории 20–21 вв.: социальная морфогенезис, наследие и вызовы» (№ VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003).

2 This research is funded by the Latvian Council of Science, project “Navigating the Latvian History of the 20th-21st Century: Social Morphogenesis, Legacy and Challenges” (No VPP-IZM-Vēsture-2023/1-0003)

Введение

В феврале мир шокировала весть о смерти лидера российской оппозиции Алексея Навального (Алексей Анатольевич Навальный). Уверенно скатывающийся в эпоху сталинизма режим, конечно, не удивил и, видимо, уже окончательно развеял зыбкую пелену иллюзий о системе правосудия. В свою очередь смерть А. Навального снова вызвала дискуссии по поводу целесообразности его возвращения в Российскую Федерацию, вместо того, чтобы возглавить оппозиционное движение за границей. Несмотря на то, что А. Навальный дистанцировался от русской политической эмиграции и в принципе вернулся в РФ, ради объединения с оппозицией на родине, на сегодня стало совершенно ясно: какая-либо оппозиционная деятельность возможна только за рубежом.

Пока не совсем понятно, какие именно силы за рубежом станут во главе российской политической эмиграции, также туманны перспективы объединения этих, раздираемых противоречиями, сил и, конечно, КПД их деятельности в РФ. Несмотря на ироничные замечки политических аналитиков об оксюморонной сути самого понятия «объединения русской эмиграции», политическая оппозиция за рубежом не сидит сложа руки, подтверждением чему являются многочисленные съезды, конференции, круглые столы, форумы, которые регулярно проводятся в странах Западной, Центральной Европы и в Балтии.

Стоит заметить, что несмотря на ошеломляющую скорость развития событий в последние годы, история во многом, хоть и условно, но повторяется. И сто лет назад существовала как российская политическая эмиграция, так и кровавый режим в России, а также предпринимались попытки объединения за границей с конечной целью свержения этого режима, чтобы, вернувшись на родину, создать некую «прекрасную Россию будущего».

Оставив в стороне обсуждение прогнозов развития современной ситуации, отмечу, что определенный интерес представляет сравнение аналогичных процессов вековой давности в мире русской эмиграции, как в Западной Европе, так и в Латвии. Вне всяких сомнений, современная ситуация и дискурс столетней давности имеют и кардинальные отличия, однако хотелось бы надеяться, что, может быть, эмиграция сможет извлечь определенную пользу из уроков, на которые всегда богата история.

Русская смута и «Зарубежная Россия»

Как известно, в результате объективных, субъективных и случайных событий, в феврале 1917 года рухнула Российская империя, в ноябре власть узурпировали большевики, положив начало Гражданской войне. Несмотря на кратковременные успехи, в 1920 году исход конфликта был предreshen. Война продолжалась до конца 1922 года и стала не только самой масштабной Гражданской войной с древних времен, но и катализатором необратимых последствий, многие из которых имеют несомненное отношение и к современной геополитической ситуации. Политика классовой сегрегации большевиков, террор, военный коммунизм и однопартийная диктатура пропороли незаживающий рубец в российском обществе, условно разделив его на красных и белых, с которыми эпизодически взаимодействовали и другие силы. Постепенное поражение антибольшевистского фронта породило за собой целые потоки эмиграции, наиболее ярким, но не последним из которых, стала Крымская эвакуация в ноябре 1920 года. В течение нескольких лет за рубежом оказалось около полутора миллионов изгнанников, многие из которых являлись не беженцами, в классическом смысле, а, как и сегодня, идеологическими, политическими эмигрантами.

Конечно, эмиграция во время военно-политических катаклизмов не является чем-то из ряда вон выходящим, однако для так называемой эмиграции «первой волны» был характерен целый ряд феноменальных особенностей. Помимо ее огромной численности, страну покинули бывшие политики, общественные деятели, предприниматели, духовенство, академическая, творческая и иная интеллигенция и, конечно, наиболее яркие противники большевиков – военнослужащие «белых» армий. Стоит ли говорить, что для этой эмиграции был характерен высокий интеллектуальный и культурный потенциал, помноженный на ярко выраженное неприятие большевизма.

Оказавшись за рубежом, изгнанники свято верили в неминуемое падение большевистского режима и жили буквально «на чемоданах», в ожидании скорого возвращения на родину. Одни надеялись на «весенний поход» (интервенцию в Россию при поддержке союзников), другие — на падение режима под ударами внутренних социально-политических катаклизмов. Несмотря на очевидное фиаско подобных чаяний, эмиграция проявила недюжинные способности в сохранении русской культуры, не изменённой в угоду власти истории, литературы, искусства, в развитии науки, образования, академической деятельности и пр. В кратчайшие сроки за рубежом были основаны школы, училища, университеты, академии, архивы, библиотеки и другие диаспоральные институты.

Находясь в рассеянии, эмигранты поддерживали тесную связь, образовав некий экстерриториальный культурный ареал, которые сами же и окрестили «Зарубежной Россией». В ареал «Зарубежной России» входили многочисленные государства, где компактно проживали русские, в том числе и такие страны, где подавляющее большинство русского населения составляли даже не эмигранты, а коренные русские, проживавшие в регионе на протяжении сотен лет. Такими странами стали новообразованные государства, в прошлом входившие в состав Российской империи, в том числе и страны Балтии, где больше всего русских проживало в Латвии.

Ситуация в Латвии

В отличие от стран Западной Европы, подавляющее большинство русских жителей Латвии принадлежали к местному национальному меньшинству. В массе своей это были латвийские граждане (около 3/4 русского населения), зачастую малообразованные, аполитичные крестьяне, которым были чужда драма русской эмиграции. Чужаками им казались и сами эмигранты, которые составляли около 5%–7% (около 5–8 тысяч) от общей численности русского населения в 20-х годах. Несмотря на сравнительно небольшой удельный вес, эмигранты принимали активное участие в общественной и культурной (литературной, художественной и т. д.) жизни Латвийского государства. В своей массе эмигранты не сильно интересовались местными политическими реалиями, уделяя основное внимание событиям в СССР и в «Зарубежной России», а также принимали участие в различных организациях, связанных с политическими центрами эмиграции в Западной Европы. Особенно заметно это проявлялось в первой половине и середине 20-х годов, когда «Зарубежная Россия» бурлила чаяниями скорого падения большевизма, во имя чего и предпринимались попытки консолидации эмиграции.

Попытки консолидации и самоорганизации в начале 20-х

Политическая деятельность русской эмиграции началась еще во время Гражданской войны, заметно расширившись после Крымской эвакуации, когда в Константинополе был создан Русский Совет под руководством главнокомандующего Русской армии генерал-лейтенанта Петра Врангеля (Петр Николаевич Врангель). Несмотря на сравнительно малозаметную деятельность политических группировок монархистов в период Гражданской войны, монархизм обрел второе дыхание в эмиграции. Причиной тому стала банальная разочарованность изгнанников в силах либеральной и правой социалистической ориентации, не говоря о более левом крыле, представители которых (меньшевики, эсеры и пр.) также оказались в изгнании.

Рейхенгальский съезд

Словно пытаюсь отыгаться за вынужденную политическую изоляцию в смутное время, монархисты решительно выступили в 1921 году. В мае – июне 1921 года в Баварском городе Рейхенгалле (Bad Reichenhall) прошел так называемый «Монархический съезд хозяйственного восстановления России». Основными задачами съезда являлась консолидация всех монархических сил в эмиграции, а также создание представительства, для руководства объединённым монархическим движением. На съезде присутствовало свыше ста делегатов из стран русского рассеяния, а также из Советской России.³

Однако, несмотря на, казалось бы, широко представленный спектр монархистов, съезд носил сугубо партийный характер — из ста представителей, свыше сорока делегатов принадлежали к правой группе монархистов, под эгидой известного политика, бывшего депутата Государственной Думы 3 и 4 созыва, Николая Маркова (Николай Евгеньевич Марков). Помимо Н. Маркова активными участниками съезда и членами президиума стали известные общественно-политические деятели, Александр Крупенский (Александр Николаевич Крупенский), Александр Трепов (Александр Федорович Трепов), Александр Римский – Корсаков (Александр Александрович Римский – Корсаков) и другие.

По итогам съезда был избран Высший монархический совет (далее ВМС), который, как и следовало ожидать, возглавил Н. Марков. По понятным причинам, достаточно партийный, правомонархический уклон не способствовал к сотрудничеству с ВМС даже право-центристов и центристов. По отношению же к левым политическим движениям, ВМС открыто отвергал какое-либо сотрудничество, либо поиск компромиссов. Следует заметить, что и левые далеко не горели желанием искать сотрудничества с монархистами. Идею вооруженной борьбы с большевизмом в их программах сменили чаяния на эволюцию большевиков и падение однопартийной диктатуры под ударами изнутри. Следует заметить, что некий повод такому ходу мысли давали как восстания 1921 года, так и НЭП.⁴

3 Закатов, А. Становление династии Романовых в изгнании // Исторический вестник, 2013. Часть 1. с. 225

4 Смагина, С. Российские политические партии в эмиграции: блоки и идеологии (20-е годы XX века). Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2007. С. 46 – 48. Помимо Рейхенгальского съезда, в первой половине 20-х усилиями монархистов были организованы Первый Всезарубежный собор Русской Православной Церкви за границей (ноябрь-декабрь 1921 г. в Сербии), затем Приамурский Земский Собор во Владивостоке в июле-августе 1922 г.

Съезд Русского национального объединения

Практически одновременно с Рейхенгалем состоялся съезд Русского национального объединения в Париже, организованный общественными деятелями более умеренного толка из среды центристов, т. е. правых либералов и умеренных монархистов, поддерживающих линию П. Врангеля. Инициаторами съезда являлись Владимир Бурцев (Владимир Львович Бурцев), Михаил Федоров (Михаил Михайлович Федоров), Антон Карташев (Антон Владимирович Карташев) и другие. В съезде приняли участие 168 человек и свыше 200 гостей, председателем президиума был выбран бывший последний обер-прокурор Святейшего правительствующего синода А. Карташев, кадет правого крыла по политической принадлежности. К чести организаторов следует заметить, что, провозгласив клич национального объединения, в отличие от правых монархистов, они не пренебрегли левыми и приглашали к участию как представителей левых либералов, так и социалистических партий, что, впрочем, не имело особого успеха.⁵

В процессе съезда были рассмотрены рабочий, аграрный и другие вопросы, а также отношение участников съезда к новообразованным государствам. В последнем вопросе резолюция носила двоякий характер, с одной стороны декларировались отношения, построенные на взаимном доверии, но не декларировалось ясное признание суверенитета. Например, по отношению к польско-литовскому вопросу, было заявлено, что Россия не согласится с потерей непосредственной границы с Германией, т. е. будет настаивать на пересмотре границ, так как сложившаяся ситуация сильно осложняет международную торговлю с крупным европейским партнером.⁶

Следует заметить, что съезд получился с заметным перекосом, так как правые группировки буквально покинули съезд, а левые, т. е. группы Милюкова, Керенского и, конечно, социалистические политические организации предпочли не принимать участие в съезде.⁷ В итоге удалось создать некий номинальный орган объединенной «надпартийной» организации, Русский национальный комитет. Однако, как и следовало ожидать, комитет не обладал авторитетом даже среди умеренно правых и центристов.⁸ Можно согласиться с достаточно хлестким мнением парижского корреспондента газеты «Сегодня» о том, что, по сути, съезд вышел «вялым пережевыванием старого, боюсь сказать, мертворожденным детищем

5 Русские съезды. Сегодня. 15.06.1921. s. 2.

6 Сегодня, Ibidem.

7 Российский Зарубежный съезд 1926. Москва: Русский путь, 2006. с. 676

8 Съезд Русского национального объединения. 5-12 июня 1921 года. РНО: Париж, 1921. с.5-6, 8.

бывших людей».⁹

Раскол в династии Романовых и подготовка к организации съезда

В 1922 году «Зарубежную Россию» потрясло заявление двоюродного брата Николая II, великого князя Кирилла Владимировича. Не проявляя никакой заметной общественно-политической и публичной деятельности в эмиграции, князь вдруг провозгласил себя «блюстителем престола», т.е. неким хранителем престола до того момента пока не подтвердится факт гибели семьи последнего российского императора, либо наоборот — не объявится кто-либо из его прямых наследников.¹⁰

Самопровозглашение великого князя Кирилла «блюстителем престола» ясно показало, что на этом он не остановится и номинальное «сапомазание» — лишь вопрос времени. Это сильно встревожило монархистов, так как личность Кирилла, мягко говоря, была популярна лишь в определенных кругах правой эмиграции. В основном среди морских офицеров (Кирилл был командиром гвардейского экипажа) и военной эмиграции, осевшей в Германии, где проживал и сам Кирилл. Большая часть эмиграции не могла ему простить поддержку Февральской революции. По слухам, в марте 1917 года, Кирилл якобы был замечен с красным бантом на груди (по свидетельству непосредственного очевидца, слухи оказались ложными)¹¹. К тому же не утихали споры о легитимности теоретического престолонаследия, так как в свое время он самовольно женился на своей двоюродной сестре, игнорируя запрет императора Николая II.¹² Позднее он был прощен, но флер недоверия сохранился.

Таким образом, манифест 1922 года, с одной стороны, сплотил приверженцев Кирилла, а с другой стороны, оказал ему «медвежью услугу», послужив сигналом для организации его противников. Последние обратили взоры к родственнику Кирилла, дяде Николая II, великому князю Николаю Николаевичу. В отличие от Кирилла, бывший главнокомандующий Русской императорской армии пользовался широким уважением, причем не только в среде военной эмиграции, но и среди подавляющей массы монархистов. Однако 67-летний князь далеко не горел желанием стать консолидирующей фигурой эмиграции и эпицентром водоворота страстей. Князь не одобрял деятельность Кирилла, считая ее некорректной и несвоевременной, но в

9 Сегодня, Ibidem.

10 Закатов, с. 225-226.

11 Потонувший мир Б. А. Энгельгардта: «Воспоминания о далеком прошлом» (1887–1944). Н. Н. Смирнов (ответ. редактор), С. И. Мунжукова, М. Ю. Борисова-Лебедева, И. В. Петров. Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2020. с. 317.
Закатов А., с. 229-230.

12 Закатов, с. 230.

то же время не собирался становиться его соперником, да и вообще предпочитал уединение общественно-политической деятельности.

В 1922 году князь переехал в имение своего брата под Парижем, что сделало его более доступным для приверженцев, проживавших в центре «Зарубежной России», Париже. Последние не заставили себя долго ждать и осенью 1923 года образовали некий инициативный комитет, в который вошли представители различных эмигрантских организаций умеренно правого толка. В их число входили участники Рейхенгальского съезда А. Трепов, А. Крупенский, а также такие участники Русского национального съезда, как М. Федоров, А. Карташев и другие. Участники инициативной группы называли себя надпартийной коалиционной организацией, признавая авторитет великого князя Николая.

В рамках заседаний инициативного комитета шли дебаты о необходимости создания объединенного представительства русской эмиграции, причем под эгидой великого князя Николая. Таким образом, преследовалось сразу несколько целей – организация монархистов в противовес Кириллу, и создание авторитетной организации, которая могла бы пользоваться доверием и представлять интересы центристских и правых эмигрантских объединений. И наконец, организация подобного рода была просто необходима для взаимосвязи с иностранными правительственными институтами, что было немаловажно для привлечения и распределения финансирования. Причем на необходимость авторитетного представительского органа, желательно надпартийного, неоднократно указывали сами иностранцы, ставя в пример «Польский национальный комитет» в Первой мировой войне. С другой стороны потенциальное представительство имело и иную, скрытую цель – борьбу с большевизмом, в том числе и на территории СССР. Однако для учреждения организации было необходимо заручиться поддержкой великого князя, которого со времен Первой мировой войны знали союзники, к тому же по слухам он был все еще достаточно популярен в рядах бывших офицеров, которые служили в РККА и могли бы сыграть определяющую роль, если бы удалось организовать восстание в Красной армии. Забегая вперед, следует заметить, что эти слухи были почти беспочвенными.

В январе 1924 года инициативная группа пришла к выводу о необходимости созыва съезда. Задачами предполагаемого съезда должно быть выяснение политической обстановки в России и за границей; объединение планов и работы по свержению ига III Интернационала; объединение планов работы в России и за границей после свержения большевизма и создание центрального русского органа за границей, объединяющего работу существующих организаций.

Казалось бы, цепная реакция европейских держав признания СССР, или как называли ее антибольшевики, «эпидемия признаний СССР», в ходе которой в 1924 году Советский Союз признали даже бывшие союзники Белого движения Великобритания и Франция, могла послужить сигналом к немедленной организации, как минимум, съезда, однако этого не последовало.¹³

Как раз наоборот, трещина намечавшегося раскола в среде монархистов разошлась еще шире – 31 августа великий князь Кирилл провозгласил себя императором всероссийским, Кириллом I.¹⁴ А за несколько месяцев до этого он объявил о создании Корпуса офицеров армии и флота (КИАФ), организации, объединявшей последователей «императора».¹⁵ По информации, предоставленной корпусом, в его составе на 1929 год числились 10 или даже 15 тысяч человек, что, бесспорно является весьма завышенным числом.¹⁶

Спустя день после самопровозглашения, на основе Русской армии в изгнании, под началом П. Врангеля был создан Русский общевоинский союз (далее РОВС), наиболее крупная воинская организация русской эмиграции, в 1925 году насчитывающая около 35 тысяч участников.¹⁷ Номинально РОВС возглавил Верховный главнокомандующий Николай Николаевич, реальное же руководство организацией по-прежнему находилось в руках П. Врангеля, последовательно избегавшего участия в политике.

Таким образом к концу 1924 года вместо постоянно обсуждаемой консолидации в эмиграции (в ее правом и в условно центристском секторе) произошел раскол. В результате монархисты поделились на два лагеря – «кирилловцев» (или легитимистов) и «николаевцев», причем второй лагерь был несравненно шире.

И если Николай отдавал предпочтение политической платформе непреложности, заявляя, что будущее государственное устройство российского государства может быть решено только русским народом в России, а не изгнанниками в эмиграции, то, провозгласив себя императором, Кирилл автоматически предпрещал

13 Российский зарубежный съезд, с. 204.

14 Политическая история русской эмиграции 1920–1940. Документы и материалы. Под редакцией проф. А.Ф. Киселева. Москва: Владос, 1999. с. 72–74.

15 Русская военная эмиграция 20–40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 4. У истоков «Русского общевоинского союза», 1924 г. Том 4. Отв. сост. И.И. Басик. — Москва: Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета, 2007. с. 33, 19–25, 591–597.

16 Страница из жизни корпуса. За веру царя и отечество. 28.07.1939, с. 2; 15 лет. За веру царя и отечество. 28.07.1939, с. 2.; Граф, Г. На службе императорскому дому России. 1917–1941: Воспоминания. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 2004, с. 193.

17 Robinson, P. The White Russian Army in Exile 1920–1941. Oxford: Oxford University Press, 2002. P.101.

государственный строй России.¹⁸ Следует заметить, что в вопросах самоопределения «национальных окраин» Кирилл занял весьма неожиданную позицию, признав независимость новообразованных государств.¹⁹

Организация Русского зарубежного съезда

Таким образом, созыв съезда стал актуален как никогда, что осознавала и инициативная группа. В основном благодаря усилиям А. Трепова и его сподвижников в 1925 году она сформировалась в беспартийную «группу патриотических деятелей» и расширилась за счёт привлечения ряда известных монархистов, в том числе и Н. Маркова. В июле 1925 года было решено созвать «патриотический съезд», вскоре переименованный в «Российский зарубежный съезд». В сентябре были проведены выборы Организационного комитета, который возглавил редактор издания «Возрождения», умеренно правый политик Петр Струве (Петр Бернгардович Струве). Участие в съезде подтвердили практически все монархические организации, за исключением «легитимистов», а также Национальный комитет, Торгово-промышленная группа, Союз русской молодежи, казацки группировки, целый ряд других организаций и неорганизованные эмигранты (т. е. эмигранты, не входящие в организации).²⁰

Однако еще летом представители условно левых кругов эмиграции, среди которых наиболее влиятельной была фигура известного и даже скандального политика, бывшего министра иностранных дел Временного правительства Павла Милюкова (Павел Николаевич Милюков), подвергли остракизму инициативу организаторов, сомневаясь в бескорыстности их замыслов. В рядах левого сектора все более укоренялась мысль, что истинной целью съезда являлась не добровольная консолидация эмиграции под эгидой общего выборного органа, а организация под руководством великого князя Николая, таким образом возводя его в статус вождя. По мнению левых исход и программа съезда были заранее предрешены, а потому и сам съезд более походил на некий фарс.²¹ Будучи редактором популярного издания «Последние новости», П. Милюков, не щадя типографской краски, расточал газетные полосы, публикуя язвительную критику съезда, даже называя его «заговором монархистов». Ему вторили и коллеги — редакторы других изданий. Среди них

18 “Блюститель” против “верховного”. Сегодня. 26.04.1924, с. 3. Беседа с Николаем Николаевичем. Сегодня. 11.05.1924.

19 Vai ir monarhisti Latvijā. Aizkulisēs. 12.03.1926., 3. lpp.
Latvijas nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (далее LNA LVVA)
LNA LVVA 3235. f., 2. apr., 4477. l., 6. lp.;
LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 369. l., 252., 515. lp.

20 Российский Зарубежный съезд 1926. с. 677.

21 Ibidem, с. 354.

наиболее влиятельные, лидер правых эсеров Виктор Чернов (Виктор Михайлович Чернов), выражая свои мысли на страницах проэсеровской «Воли России», а также небезызвестный эсер Александр Керенский (Александр Федорович Керенский), редактор газеты «Дни».²² Их поддержали и другие представители левых кругов, вопрошая в лучших традициях милоковской риторики 1916 года: «Что же это? Глупость, или издевательство?».²³

Однако подобная риторика имела мало схожего с замыслом организаторов съезда. Следует отдать должное, они действительно хотели придать представительности съезду и привлечь к участию деятелей левого сектора.²⁴ В начале ноября был проведен диспут, в котором приняли участие и левые, в их числе и П. Милоков, как представитель «демократического центра». Как и следовало ожидать, Милоков наотрез отказался сотрудничать с организаторами, среди которых были и правые монархисты. Это было логично, так как за три года до того на П. Милокова было совершено покушение, в результате которого был смертельно ранен его друг и коллега, отец знаменитого писателя, Владимир Набоков (Владимир Дмитриевич Набоков). Стрелявшими оказались ультраправые монархисты.²⁵

Однако по словам самого же П. Милокова, около 90% эмигрантов в вопросах политической принадлежности отдавали предпочтение той или иной форме монархии, а следовательно отрицательное отношение левых кругов, и даже целеустремленная кампания в прессе не могли существенно повлиять на организацию съезда.²⁶

За процессом организации съезда следили и Советы, в лучших традициях, публикуя на полях «Правды» соответствующую тенденциозную аналитику.²⁷ В этом плане советская политика имела двоякий характер — высмеивая на страницах газет идею организации съезда и способность эмигрантов к консолидации, непосредственно перед открытием съезда Советское полпредство направило ноту протеста МИДу Франции. Стоит ли говорить, что подобная позиция не соответствовала лейтмотиву

22 Ibidem, с. 213.

23 Зарубежный съезд. Летучка инженера Ленчевского. Последние новости. 06.09.1925. с. 4.

24 Съезд зарубежной России. Сегодня. 08.07.1925. с. 5.

25 Российский Зарубежный съезд, с. 353.

Российский зарубежный съезд. Вечернее время. 02.09.1925. с.1.

Следует заметить, что П. Милоков неоднократно становился мишенью монархистов. Так в мае 1927 года на лекции в Риге на него напал юноша Виталий Адеркас (балтийский немец), монархист-«кирилловец», и нанес ему пощечину. Мотивом расправы была «месть за Россию», в гибели которой, по мнению молодого человека, был повинен П. Милоков. См. Gusačenko, A. Pretboļševiku izpausmes Latvijā 1927. gadā: Vitālija Aderkasa gadījums. Latvijas Arhīvi. Rīga, 2020

26 Российский зарубежный съезд 1926, с. 677.

27 Ibidem, с. 431.

советского нарратива, если Советы действительно считали организацию съезда «мышью возней».²⁸

Организационный комитет выработал порядок выборов и приступил к подготовке проектов главнейших постановлений, среди которых центральную роль занимали земельный вопрос, отношение к тем, кто служил советской власти по принуждению, отношение к «лимитрофам» и пр. Отдельное место в планах съезда занимал вопрос создания объединенного представительского органа, который планировалось создать в результате съезда.²⁹

Подготовка к съезду в Латвии

За короткое время весть об организации съезда разнеслась по всему ареалу «Зарубежной России». С конца октября в официальных циркулярных письмах, адресованных эмигрантским организациям русского рассеяния, была изложена суть съезда и принципы участия.³⁰ «Руку на пульсе» держали и в странах Балтии, где местная пресса пристально наблюдала за ходом событий. Поэтому, получив приглашение к участию в съезде, сразу же начались подготовительные процессы к выбору делегатов, что отражалось и в местных СМИ. В Латвии сегмент русской прессы не был однородным, однако на протяжении всего межвоенного периода доминировало наиболее успешное, крупнейшее русское издание в Балтии, рижская газета «Сегодня». Редакция газеты по отношению к съезду тяготела к позиции П. Милокова, активно сотрудничая с «Последними новостями», кроме того, главный редактор Максим Ганфман (Максим Ипполитович Ганфман) являлся бывшим коллегой П. Милокова. В конце 1905 года вместе с П. Милоковым и И. Гессеном они редактировали газету «Народная свобода», а затем М. Ганфман руководил литературным отделом газеты «Речь», де факто органа партии конституционных демократов, одним из лидеров которых являлся П. Милоков.³¹

Участие латвийских представителей в эмигрантских съездах

Следует заметить, что, несмотря на сравнительно небольшую численность русских эмигрантов в Латвии, представители эмигрантских организаций, а также сочувствующие им граждане, принимали активное участие в различных инициативах «Зарубежной России». В 1921 году на Рейхенгальском съезде Латвию представлял

28 Последние приготовления к Зарубежному съезду. Последние известия. 08.04.1926. с.1.

29 Российский зарубежный съезд, с. 677.

30 LNA LVVA 3235. f., 1/22. arg., 105. l., 22.-24.lp.

31 Флейшман, Л. Абызов, Ю. Равдин, Б. Русская печать в Риге: Из истории газеты „Сегодня“ 1930-х годов. Книга I: На грани эпох. Stanford, 1977. с. 52- 55.

лидер русских антибольшевиков, остзейский аристократ, светлейший князь Анатолий Ливен (Анатолий Павлович Ливен). В русской среде он являлся популярной фигурой, как непримиримый враг большевизма и заслуженный участник Гражданской войны. В январе 1919 года А. Ливен организовал русский стрелковый отряд, который вместе с немецкими, латышскими и балтийско-немецкими (Ландесвер) вооруженными формированиями принял участие в Войне за независимость Латвии.³² Летом 1919 года около 3 тысяч ливенцев в составе Северо-Западной армии (далее СЗА) были переформированы в дивизию и участвовали в безуспешном походе на Петроград.³³ После войны А. Ливен находился во Франции и очевидно поэтому ему было удобно принять участие в Рейхенгальском съезде, однако не в качестве рядового делегата, но в роли члена военной комиссии, которая разрабатывала планы по организации русских военнослужащих в структуры, чтобы «приготовиться к решительному моменту, который сможет наступить очень скоро».³⁴

Стоит заметить, что помимо А. Ливена в Рейхенгальском съезде участвовали и другие делегаты, так или иначе связанные с Латвией. Председателем съезда был избран бывший рижанин, Александр Римский-Корсаков. Бывший губернатор Ярославской губернии, черносотенец А. Римский-Корсаков после Октябрьского переворота поселился в Риге, где в 1919 году вошел в Совет управления при Западной добровольческой армии (далее ЗДА) Павла Бермондта (Павел Рафаилович Бермондт). Официально в цели совета входила организация исполнительной власти на территории Латвии, которую осенью 1919 года заняла ЗДА, однако, по сути, совет являлся марионеточным органом.³⁵ После разгрома ЗДА А. Римский-Корсаков эмигрировал в Германию, где принимал активное участие в общественно-политической деятельности.³⁶

Как упоминалось выше, по итогам съезда был организован Высший монархический совет, секретарем которого был избран активный деятель монархического «Союза верных», Василий Сергеев (Василий Васильевич Сергеев). Летом 1920 года, бывший полковник СЗА В. Сергеев стал одним из лидеров военной эмиграции в Латвии, где вместе с дивизионным командиром дивизии СЗА, генерал-лейтенантом графом Алексеем Паленом (Алексей Петрович Пален) пытался организовать вооруженные формирования из военнослужащих ликвидированной

32 Liepājas brīvprātīgo strēlnieku vienība. <https://enciklopedija.lv/skirklis/40621-Liepājas-brīvprātīgo-strēlnieku-vienība>.

33 Розенталь, Р. Северо-Западная армия. Хроника побед и поражений. Tallinn: Argo, 2012; с. 264.

34 Рутыч, Н. Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии. Москва: Русский путь, 2002, с. 259–261.

35 Латвия. Что происходит в Курляндии? Сегодня. 15.10.1919. с. 4.

36 Римский-Корсаков Александр Александрович. http://www.hrono.ru/biograf/bio_r/rim_kors_a.html, access: 10.12.2024 r.

СЗА. В планы антибольшевиков входило тесное взаимодействие с Латвийской и Польской армией, при поддержке которых и планировалось открыть новый фронт Гражданской войны. Достаточно утопичные планы потерпели фиаско и сузились до организации миссии по вербовке и пересылке военнослужащих в Третью Русскую армию, которая была образована в Польше для участия в советско-польской войне. С подачи советского полпредства осенью 1920 года в Латвии разразился политический скандал, в итоге В. Сергеев и его соратники были высланы из страны, возобновив общественно-политическую деятельность «Союза верных» в Германии.³⁷

В свою очередь, на парижском Съезде Русского национального объединения Латвию представлял руководитель «Русского общества Латвии» Владимир Пресняков (Владимир Александрович Пресняков). Однако на съезде он не присутствовал, доверив представительство «родственному делегату».³⁸ Заочно вошел в состав Русского национального комитета, организации, созданной по итогам съезда.³⁹ В дореволюционную пору В. Пресняков занимал должность прокурора, затем Мирового судьи в Резекне, а после провозглашения независимости Латвии В. Пресняков стал одним из шести русских депутатов, вошедших в предпарламент Латвии - Народный совет (Tautas padome). В конце 1919 года он был назначен консулом Северо-Западного правительства в Латвии, одновременно являясь депутатом Народного совета Латвии (sic!). После поражения СЗА он возглавил «Русское общество Латвии», одновременно являясь членом Учредительного собрания Латвии. В рамках «Русского общества» Латвии В. Пресняков развил бурную деятельность, получая субсидии как из средств парижского «Совета послов», так и от других эмигрантских организаций. Злые языки утверждали, что осваиваемые средства не всегда доходили до заведомой цели, зачастую оседая в руках В. Преснякова.⁴⁰

Однако даже номинальное участие члена Учредительного собрания Латвии в эмигрантском съезде с неясными политическими взглядами на будущее государства, депутатом предпарламента которого он являлся (к тому же 26 января 1921 года Латвия получила международное признание *de iure*), являлось весьма сомнительным с точки зрения профессиональной этики. Однако еще более удивляет переписка В. Преснякова с председателем «Совета послов» в Париже Михаилом Гирсом (Михаил Николаевич Гирс), который одновременно состоял и председателем финансовой

37 См. Gusačenko, A. Cerībās uz revanšu. Domuzīme 2020.

38 Съезд русского национального объединения. 5-12 июня 1921 года. Paris, 1921. с. 14.

39 Ibidem, с. 27.

40 LNA LVVA 3235. f., 2. apr., 4477. l., 6. lp.; LNA LVVA 3235.f., 1/22. apr., 369.f. 3-4.lp.

комиссии совета.⁴¹ В доверительном тоне депутат в корне не соглашался с мнениями некоторых участников Русского национального съезда, подчеркивая, что «не может быть и речи о каких бы то ни было соглашениях с новообразовавшимися государствами, как, например, Эстония, Литва и Латвия». По его мнению, «с момента воссоздания порядка и твердой правовой власти в России, сама исчезнет искусственно поддерживаемая самостоятельная государственность и эти страны, без каких-либо особых мер воздействия в той или иной форме, присоединятся к будущей России». В довесок В. Пресняков утверждал, что представителям ведущих эмигрантских организаций, подразумевая «Совет послов», необходимо вмешаться и препятствовать образованию Балтийского союза, который пытаются организовать «наиболее шовинистически настроенные политики Финляндии, стран Балтии и Польши». По его мнению, образование такого союза должно было отрицательно повлиять на отношение государств к «русскому делу».⁴²

Таким образом, официально демонстрируя лояльность, как в прессе, так и с трибуны Учредительного собрания, закулисно В. Пресняков выражал кардинально противоположную, враждебную позицию по отношению к Латвийской государственности. В этом отношении куда более толерантен был делегат съезда монархистов от Латвии, князь А. Ливен. В отличие от В. Преснякова, А. Ливен никогда не скрывал своих симпатий монархизму, считая монархию наиболее успешной формой государственного строя, но при этом не высказывая и отрицательного отношения к Латвии. Последнее он доказал на деле, отказавшись вступить в марионеточное пронемецкое правительство, созданное в результате апрельского путча 1919 года, затем, летом того же года, нарушил субординацию, отказавшись отдать приказ об участии своего отряда в боевых действиях на стороне Ландесвера против латвийских вооруженных сил. Впоследствии, в доверительной корреспонденции с матерью П. Врангеля, Марией Врангель (Мария Дмитриевна Врангель) князь не высказывал суждений, даже отдаленно походивших на лейтмотив мыслей В. Преснякова в переписке с М. Гирсом.⁴³

Однако на тот момент о закулисной деятельности В. Преснякова широкой общественности не было известно. В 1922 году он основал «Русское беспартийное объединение» и попытался бороться за депутатское кресло на выборах в первый

41 Будницкий, О. Совещание российских послов в Париже и Земгор: Деньги и политика (1921-1925) // *Cahiers du Monde russe*, Vol. 46, No. 4, L'invention d'une politique humanitaire: Les réfugiés russes et le Zemgor (1921-1930) с. 700 – 701.

42 Флейшман, Л., Екабсон, Э. Первый российский консул в независимой Латвии. В кн.: Avoti. Труды по балто-российским отношениям и русской литературе. В честь 70-летия Бориса Равдина. Ч. I. Белобровцева И., Меймаре А., Флейшман Л. (ред.). Stanford: Slavic studies, 2012. с. 130-132.

43 Публикация переписки корреспондентов М.Д. Врангель. А.П. Ливен. // Балтийско-русский сборник. Книга II. Stanford Slavic Studies Volume 28 (2007), с. 247.

Сейм, но потерпел поражение.⁴⁴ После провала выборов его общественно-политическая карьера практически завершилась, если не считать некоторых достойных внимания моментов. В документах Бахметьевского архива Колумбийского Университета сохранилась переписка одного из лидеров антибольшевистского движения, генерала от инфантерии Александра Кутепова (Александр Павлович Кутепов) с В. Пресняковым, где генерал просил его о ходатайстве в деле о продлении визы для тайных агентов, которые находились с секретным заданием в Латвии и одновременно являлись агентами разведслужбы Латвийской армии.⁴⁵ Однако по сведениям агентуры Латвийской политической полиции, В. Пресняков являлся агентом ОГПУ, возможно, был вовлечен в операцию «Трест» и предлагал организовать переход А. Кутепова в СССР через «окно» на границе. Однако А. Кутепов был вовремя предупрежден собственной контрразведкой и хитроумный план провалился.⁴⁶

Подготовка к выборам делегатов

Как упоминалось выше, в 1920 году В. Пресняков основал «Русское общество Латвии», одновременно претендовавшее на ведущую роль в деле организации эмигрантов. Однако еще до образования «Русского общества» в Латвии существовала еще одна эмигрантская организация, «Специальный комитет по делам русских эмигрантов Латвии», под руководством Константина Гудим-Левковича (Константин Георгиевич Гудим-Левкович). Стоит ли говорить, что деятельность комитета и общества пересеклась и обе организации боролись за влияние, а главное за материальную поддержку, которую им оказывали крупные зарубежные эмигрантские структуры. Однако к середине 20-х деятельность общества В. Преснякова практически иссякла, однако это не означало, что в Латвии интересы эмигрантов представляла лишь одна организация. В 1925 году было основано «Общество русских эмигрантов в Латвии», во главе которого находился бывший губернатор Сахалина и представитель верховного правителя России адмирала Александра Колчака (Александр Васильевич Колчак) в Японии, Дмитрий Григорьев (Дмитрий Дмитриевич Григорьев), который, помимо прочего, приходился шурином В. Преснякову.⁴⁷

44 Фейгмане, Т. Русские в довоенной Латвии : На пути к интеграции. Рига : Балтийский русский институт, 2000. с. 32-33, 177-178.

45 Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture at the Columbia University (далее-BAR). Riga to Kutepov, ROVS box 11, p. 214.

46 Stranga, A. Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā. Rīga: Mansards 2020. 47.lpp.

47 Дмитрий Григорьев. <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/dmitry-grigoryev.html>, access: 15.12. 2024

Стоит заметить, что Д. Григорьев являлся эмигрантом лишь по происхождению, и уже в конце 1918 года стал одним из русских депутатов в Латвийском предпарламенте, т. е. в Народном Совете.⁴⁸ Однако в 1919 г., когда Ригу и большую часть Латвии захватили большевики, он эмигрировал и вскоре стал эмиссаром А. В. Колчака в Японии. Очевидно, такому назначению способствовал его административный опыт времен губернаторства на Сахалине. Однако и позже, уже в Латвии, ностальгия по былому величию была настолько сильна, что по крайней мере в первой половине 20-х в переписке он подписывался как «б. Сах. Губернатор».⁴⁹

Таким образом, в съезде должны были участвовать делегаты от обеих организаций, а также Общество русского студенчества. По инициативе Организационного бюро съезда, от каждой страны, подтвердившей участие в съезде, было необходимо направить по одному представителю в организационный комитет. Латвийские эмигрантские организации не обладали лишними средствами и потому делегировали представительство товарищу председателя комитета, известному общественному деятелю, бывшему Министру торговли и промышленности Российской империи, Михаилу Федорову (Михаил Михайлович Федоров).⁵⁰

В начале февраля 1926 года Организационный комитет съезда разослал циркулярные письма, призывая организовать выборы и делегировать представителей на съезд, причем отдельное внимание уделялось представительству молодежных, студенческих организаций.⁵¹ Помимо эмигрантских организаций, интерес к съезду проявили и так называемые «неорганизованные эмигранты», т. е. не входящие в эмигрантские организации, причем их оказалось большинство.

26 февраля 1926 года было организовано собрание, на котором «неорганизованные эмигранты» постановили принять участие и выбрать делегата из своей среды. В качестве претендентов были выдвинуты инженер В. Н. Беляев и вышеупомянутый князь А. Ливен.⁵² Стоит заметить, что в начале 20-х князь и его семейство принимали активное участие в организации помощи эмигрантам и поддерживали деятельность «Специального комитета по делам русских эмигрантов Латвии», организовав столовую, но к описываемому моменту князь не входил в эмигрантские организации. При этом А. Ливен являлся не эмигрантом, а

48 Флейшман, Л., Екабсон, Э. Первый российский консул в независимой Латвии, с. 80.

49 LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 105. l., 26. lp.

50 Карташев и Федоров – представители на Зарубежный съезд. Слово. 17.11.1925. с.1.

51 Зарубежный съезд. Циркулярное письмо местным организациям. Последние известия. 05.02.1926. с. 1.

52 Выборы на Российский зарубежный съезд. Слово. 05.03.1926. с. 3.

гражданином Латвии, но обладал такой популярностью в эмигрантской среде, что был выдвинут в качестве потенциального делегата.

Таким образом, от Латвии на съезд предполагалось выдвинуть четырех делегатов, по одному от каждого эмигрантского общества, а также от неорганизованной эмиграции и из среды студенчества. Особый эмигрантский комитет выдвинул Константина Родзевича (Константин Болеславович Родзевич), Михаила Спридонова (Михаил Павлович Спиридонов), Алексея Кутаева (Алексей Мартынович Кутаев) и И. С. Смоленкова. Кандидатами на внутренних выборах эмигрантского общества стали руководитель общества Д. Григорьев, бывший секретарь пресняковского общества В. Н. Панов, В. И. Мержиевский и бывший полковник Русской армии Павел Сиверский (Павел Андреевич Сиверский).⁵³

К середине марта большинством голосов от неорганизованной эмиграции был утвержден князь А. Ливен⁵⁴, от студенчества перспективный писатель Леонид Зуров (Леонид Федорович Зуров), от эмигрантского общества — Д. Григорьев, а от комитета — К. Родзевич.⁵⁵

Было бы странным, если бы процессы, связанные с выборами делегатов на съезд из среды русских общественных организаций, прошли без подковерных интриг и разногласий. Так случилось и на этот раз, причем за ходом событий позволяет проследить обнаруженная в Бахметьевском архиве секретная переписка бывшего адъютанта А. Ливена Федора Зейберлиха (Федор Федорович Зейберлих) с представителем Парижского центра великого князя Николая, генерал-майором Николаем Монкевицем (Николай Августович Монкевиц). Помимо прочего, Н. Монкевиц исполнял обязанности помощника А. Кутепова по секретной антибольшевистской работе, и с помощью Ф. Зейберлиха осуществлял переброску агентуры в СССР, сбор сведений и пр.

Уже осенью 1925 года Ф. Зейберлих обращал внимание Парижского центра на деятельность руководителя эмигрантского общества Д. Григорьева, который в переписке с главой организационного комитета съезда Петром Струве умышленно называл свое общество единственной эмигрантской организацией в Латвии, что, конечно, не соответствовало действительности. По словам Ф. Зейберлиха, Д. Григорьев являлся секретным агентом Политической полиции Латвии, поставляя

53 Сегодня выборы на Русский зарубежный съезд. Сегодня. 15.03.1926. с. 5.

54 Судя по не совсем ясной сводке газеты «Сегодня», князь А. Ливен набрал наибольшее количество голосов среди всех кандидатов. См. Кн. Ливен получил большинство голосов. Сегодня. 18.03.1925. с. 5.

55 Кн. Ливен получил большинство голосов. Сегодня. 18.03.1925. с. 5.

«охранке» информацию о деятельности русских монархистов, эмигрантах и др. Судя по сведениям Ф. Зейберлиха, Д. Григорьев всячески препятствовал участию А. Ливена в съезде, для этой цели объединившись с руководителем организации «кирилловцев» в Латвии, Федором Фехнером (Федор Юлианович Фехнер).⁵⁶

Истинная суть дел неизвестна, однако уже с осени Политическая полиция регулярно получала сведения от агента под псевдонимом Янис, который великолепно разбирался в организационных вопросах съезда, деятельности Парижского центра, монархистов, их отношениях и пр.⁵⁷ В руки охранки каким-то образом попал дубликат циркулярного письма организаторов съезда, а также иные документы с подписью Д. Григорьева.⁵⁸

Казалось бы, что, даже допустив существование некой таинственной оппозиции, она вряд ли могла повлиять на участие А. Ливена в съезде, однако случилось непредвиденное. По непонятным причинам, спустя несколько дней после выборов, князь отозвал свою кандидатуру и отказался от участия в съезде. Это было более чем неожиданно, и по свидетельству Ф. Зейберлиха являлось вмешательством Д. Григорьева, который сумел задействовать связи в «охранке» и в правительстве, после чего А. Ливену сообщили, что его участие в съезде нежелательно.⁵⁹

Фигура князя в Латвии, несомненно, затмевала авторитет бывшего губернатора Сахалина. К тому же в правых эмигрантских кругах, особенно среди адептов «Великой и неделимой» весьма неоднозначно оценивалась деятельность Д. Григорьева в Японии. После гибели А. Колчака, Д. Григорьев выступал за независимость Сахалина, чем сумел приобрести весьма широкий круг недоброжелателей, как среди японцев, так и среди белых и красных. В результате на него было совершено покушение, и он выжил лишь чудом.⁶⁰

Теоретически, исключив участие потенциального конкурента, представителя от крупнейшей группы неорганизованных эмигрантов А. Ливена, Д. Григорьев мог надеяться на укрепление собственного авторитета на съезде, как лидера русских эмигрантов в Латвии. Делегат от второй конкурирующей организации, эмигрантского комитета, К. Родзевич влияния не имел и в Латвии был скорее фигурой случайной, Л. Зуров же, как представитель студенчества и молодежи,

56 BAR. Riga to Kutepov. ROVS box 11, p. 200.

57 LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 105. l., 1., 15. lp.

58 LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 105. l., 22.–24. lp.

59 BAR. Riga to Kutepov. ROVS box 11, p. 200.

60 BAR. Riga to Kutepov. ROVS box 11, p. 200;

Дмитрий Григорьев. <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/dmitry-grigoryev.html>

также не создавал ему конкуренции. Взяв на себя роль лидера русских эмигрантов в Латвии, организация Д. Григорьева, вероятно, могла бы стать единственным распределителем финансирования, и нейтрализация А. Ливена, возможно, сыграла бы ему на руку.

Скорее всего причиной столь кардинального изменения решения А. Ливена послужило как «предупреждение свыше», так и предшествующий опыт, когда несколько лет князь был вынужден провести в эмиграции. Участие А. Ливена в Рейхенгальском съезде не прошло незамеченным, за ним пристально следили «охранка» и чиновники из Министерства внутренних дел. Впрочем, у князя были доброжелатели и из среды власть имущих, которые посоветовали ему остаться за рубежом. Это оказалось весьма кстати, так как весной 1922 года, в ходе организации Генуэзской конференции и визита советской делегации в Латвию, была проведена масштабная кампания по нейтрализации львиной доли антибольшевистского сегмента, в ходе которой задержали на несколько дней целую группу подозреваемых, среди которых была и супруга А. Ливена. Несколько задержанных принудили покинуть Латвию, в свою очередь, князю запретили возвращаться. А. Ливен вернулся в Латвию только в 1925 году.⁶¹

Очевидно, князь более не желал испытывать судьбу и, получив некое предупреждение, предпочел отказаться от участия в съезде. Следующим кандидатом на съезд от неорганизованной эмиграции должен был стать В. Н. Беляев, однако и он отказался.⁶² Таким образом, насчитывающий свыше 4500 человек, сегмент русской неорганизованной эмиграции в Латвии так и не был представлен на одном из наиболее знаменательных событий в жизни «Зарубежной России».⁶³

Участие латвийских делегатов в Зарубежном съезде

К началу апреля было выбрано 457 депутатов, из них на съезд прибыли 377, а 80 голосов от тех организаций, которые не смогли прислать своих делегатов, были передоверены делегатам из собравшихся в Париже.⁶⁴ Конгресс начался 4 апреля и уже в первый день с приветственной речью выступил один из латвийских делегатов, К. Родзевич. Следует заметить, что перед поездкой на съезд делегаты Эмигрантского комитета получили некий «наказ»: выступать только по вопросам, касающимся латвийского контекста, и не вступать в полемику на иные темы,

61 LNA LVVA 3235. f., 6. apr., 16. l.,

62 BAR. Riga to Kutepov. ROVS box 11, p. 200.

63 Делегат на Зарубежный съезд К.Родзевич нарушил наказ. Сегодня. 10.04.1926. С.3.

64 Русский зарубежный съезд, с. 681.

чтобы не бросать тень на организацию.⁶⁵ Замечание было весьма к месту, так как «эмигранты-монархисты» являлись излюбленным объектом нападок латышской прессы, раздувавшей из мухи слона. Приветствуя участников съезда, делегат сразу же заявил, что изгнание не повлияло на ненависть эмигрантов к большевизму, поэтому необходимо объединиться под руководством великого князя, прислушаться к зову русского народа и продолжить борьбу с незаконной властью во имя будущего России.⁶⁶ Не совсем понятно, почему, однако речь К. Родзевица в протоколах съезда и текст приветствия, опубликованный в газете «Сегодня», отличались. Парижский корреспондент «Сегодня» Николай Калишевич (под псевдонимом Р. Словцов) достаточно детально передал атмосферу съезда, а также опубликовал наиболее заметные реплики его участников. В свою очередь редакция издания не поскупилась выделить для описания съезда целую страницу. Среди прочего, отдельное внимание было уделено выступлению К. Родзевица, где вышеупомянутый нарратив дополняла реплика: «Мы должны под руководством вождя продолжать борьбу за создание великой и великодержавной России».⁶⁷

Речь Родзевица была моментально опубликована в латвийской прессе, где ее снабдили комментариями и преподнесли как реакционную, враждебную и, конечно, монархическую, призывая отказать делегату во въезде в Латвию.⁶⁸ В итоге руководству комитета, пославшего К. Родзевица на съезд, пришлось извиняться. Похоже, что и сам К. Родзевич и не горел желанием возвращаться, так как уже в июне женился (на Марии Булгаковой, дочери философа Сергея Николаевича Булгакова) и остался во Франции. Он активно сотрудничал с левыми французскими группами, в 1936 году отправился в Испанию, где воевал на стороне республиканцев. Ходили слухи, что впоследствии он стал агентом ОГПУ и одним из организаторов агентурной сети, среди прочих завербовав Сергея Ефрона (Сергей Яковлевич Ефрон), мужа своей бывшей возлюбленной, поэтессы Марины Цветаевой (Марина Ивановна Цветаева).⁶⁹ Стоит заметить, что через несколько лет во Францию переехал и другой делегат съезда, Л. Зуров, ставший секретарем лауреата Нобелевской премии Ивана Бунина (Иван Алексеевич Бунин).

Остальные латвийские делегаты не проявляли особой инициативы и ход мероприятия более не вызывал кривотолков в Латвии. Съезд продолжался неделю,

65 Делегат на Зарубежный съезд К. Родзевич нарушил наказ. Сегодня. 10.04.1926. с.3.

66 Русский зарубежный съезд, с. 474.

67 Первый день съезда. Сегодня. 09.04.1926. с. 2.

68 Pagātnes ēnas. Jaunais Zemgālietis. 14.04.1926., 1. lpp.; Kas noticis ārzemēs. Līdums. 14.04.1926., 2., 9. lpp.

69 Рудик, И. Нежелательный эпизод политической биографии: Константин Родзевич в межвоенной Риге // Неприкосновенный запас. Nr.111 (2017). с. 129–147.

доклады затрагивали достаточно широкий спектр вопросов, начиная с задач «Зарубежной России» и ее метафизической сущности и заканчивая рефератами о состоянии советской промышленности. Среди действительно интересных и объективных докладов встречались и тенденциозные, особенно если тематика затрагивала такие щекотливые вопросы, как сравнение образования в СССР и в Российской империи, отношение служащих РККА и крестьянства к монархии, к эмиграции и пр. Устаревшая, а может и умышленно обработанная информация иногда была весьма субъективной, преподнося суть дел в негативном ключе, который был более приемлем правой эмиграции.

Несмотря на консолидационный лейтмотив съезда, вскоре возникли противоречия, где правый фланг выступал за образование общего исполнительного органа, который смог бы работать под эгидой великого князя Николая. В свою очередь, центристы считали создание органа преждевременным и даже вредным, так как таким образом князю была бы навязана некая группа советчиков.

Отдельного внимания заслуживает один из главных вопросов съезда, проблематика «национальных окраин». Описывая подготовительный процесс съезда, парижский корреспондент «Сегодня», вышеупомянутый Р. Словцов, писал, что по вопросу о признании суверенитета «правое крыло стоит на точке зрения единой и неделимой, и по видимому, и по этому вопросу предстоит жаркий бой».⁷⁰ Однако на этот раз интуиция журналиста дала сбой.

На пятый день съезда с докладом по данному вопросу выступил бывший глава Российской дипломатической миссии в Болгарии, князь Лев Урусов (Лев Владимирович Урусов). Содержание доклада был всецело посвящено отношениям будущей, некоммунистической России к так называемым «окраинным государствам». Главным тезисом князя являлось «установление прочных, дружеских, искренних отношений с государствами — непосредственными соседями нашего Отечества». Князь выразил «твёрдую уверенность, что возрождённая Россия не посягнёт на неприкосновенность своих соседей, равно как и на свободное, независимое существование возникших на территории Российского государства новых государственных образований.» В число «признанных» «окраинных государств» вошла Польша, Финляндия, страны Балтии, а также Грузия и Армения.⁷¹ Однако князь ни словом не обмолвился об Украине, что вполне укладывалось в канву лучших «белых» традиций, даже по прошествию многих лет не признававших прав «самостийников» на самоопределение.

⁷⁰ Накануне Зарубежного съезда. Сегодня. 01.04.1926. с.1.

⁷¹ Русский зарубежный съезд, с. 575.

Несмотря на это, доклад стал доказательством тектонических сдвигов в сознании русской эмиграции по отношению к независимости новообразованных государств. Ведь совсем недавно о подобном решении вопроса не могло быть и речи. Даже умеренный по своей политической ориентации съезд 1923 года к вопросу о самоопределении «окраин» относился весьма неопределенно. Проблематика признания суверенитета стала одной из причин поражения Белого движения в Гражданской войне. Наиболее ярким примером, пожалуй, является ситуация весны-лета 1919 года, когда упорное непризнание независимости Финляндии верховным правителем России одновременно лишило Отдельный корпус Северной армии (будущая СЗА) военной поддержки финских вооруженных сил в операции по освобождению Петрограда.

Стоит заметить, что в 1921 году Л. Урусов поддерживал тесные контакты с русскими монархистами в Латвии и посещал Ригу. По словам агентов латвийской «охранки», он являлся эмиссаром генерал-лейтенанта Петра Глазенапа (Петр Владимирович Глазенап) и собирал информацию об организации антибольшевистского дела в Латвии.⁷² Политическая позиция Л. Урусова тех лет неизвестна, но, учитывая его связь с монархистами, можно предположить, что тогда он вряд ли находился среди сторонников признания суверенитета «лимитрофов». Речь князя на съезде пять лет спустя стала прямым подтверждением эволюции «белой» эмиграции.

Следует заметить, что несмотря на молниеносное отражение данного доклада в прессе, в том числе и в русских изданиях Латвии, пристально следящие за ходом съезда латышские газеты не посчитали нужным удостоить этот момент внимания.

В конце съезда был поставлен вопрос о создании объединенного «государственно-общественного зарубежного центра России», так называемого Русского зарубежного комитета. Однако сразу же начались прения, в основном о том, следует ли быть органу абсолютно независимым, либо необходимо координировать свою деятельность с великим князем, *de facto* подчинив его князю, как лидеру эмиграции. В итоге президиум постановил, что организация подобного комитета является преждевременной.

Однако в целом ряде вопросов съезд пришел к общему мнению. Съезд утвердил великого князя вождем русского национального движения, направленного на освобождение родины от большевиков. Разделяя позицию князя, съезд вторил его мнению о бессмысленности предрешения судьбы России, находясь за границей.

72 LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 104. l., 4. lp.

Касаемо земельного вопроса, практически без прений была принята резолюция о бесповоротной передаче обрабатываемой земли крестьянам без права реституции прав бывших землевладельцев. Не вызвала претензий и резолюция о толерантном отношении к военным служащим РККА и о недопустимости репрессий. Съезд единодушно подтвердил резолюцию о признании независимости новообразованных государств и сотрудничестве на добровольных началах.

Таким образом была декларирована позиция по ряду вопросов, отрицающая «реставрационные» цели эмиграции, то есть тот жупел, которым умело пользовались как большевики, так и левые политические силы в новообразованных странах, в том числе и в Латвии, где одним из рефренов социал-демократов являлся тезис: «эмигранты и антибольшевики — это монархисты, заведомо враждебные по отношению к латвийской государственности».

После завершения съезда великий князь принял у себя его участников, разделив делегатов по группам. Представители Балтийских государств попали в первую группу. Официально князь выразил удовлетворенность результатами съезда, хотя люди из его окружения такой позиции не разделяли.⁷³

Подобного мнения были и многие участники съезда. В качестве наглядного примера можно привести риторический вопрос, заданный председателем правления Объединения русских эмигрантских студенческих организаций Борисом Неандером (Борис Николаевич Неандер). Выступая с критикой итогов, он выражал недовольство тем, что съезд не оставил после себя никакого органа: «Что остаётся от Съезда, кроме программных деклараций и ворохов бумаги?»⁷⁴ Эта же проблема обсуждалась и другими участниками, хоть и в более умеренных тонах. Так председатель съезда и редактор центристской газеты «Возрождение» П. Струве писал в номере от 12 апреля: «Вопрос об органе лишь поставлен, а решение его оставлено в наследство первым русским Зарубежным Съездом съезду второму, который необходимо должен быть в своё время созван».⁷⁵

Однако несмотря на огромный опыт политической деятельности, высочайший удельный вес интеллигенции и даже общий знаменатель — антибольшевизм, эмиграция не смогла объединиться для проведения подобного мероприятия. К сожалению, Русский Зарубежный съезд 1926 года положил начало и одновременно конец подобным начинаниям. Год спустя, вспоминая ход и итоги съезда, в газете

73 BAR. Riga to Kutepov. ROVS box 11, p. 200.

74 Русский зарубежный съезд, с. 666.

75 Ibidem. с. 691.

«Новое время» была дана характеристика общих результатов, которые заключались в следующем: «Отказ от преддрешения за рубежом вопроса о монархии, отказ от возвращения земель, отказ от вражды и мести — вот что останется навсегда памятником Русского Зарубежья в годы изгнания».⁷⁶

С данной характеристикой нельзя не согласиться, ведь несмотря на неоднозначную оценку результатов, принятые резолюции продемонстрировали изменения, которые произошли в общественном сознании «Зарубежной России» за годы изгнания, причем среди представителей его наиболее многочисленных, правоцентристских политических течений. Несмотря на довольно спорные итоги Зарубежного съезда, несомненным приобретением стала намеченная стезя консолидации, даже в центристском и правом направлении. В свою очередь, учитывая неоднородность русской эмиграции, экспортированные политические разногласия, разгоревшиеся в изгнании, было бы наивным предполагать, что съезд мог разрубить Гордиев узел проблем, которые накапливались десятилетиями. Русский зарубежный съезд лишь наметил просеку, а широкую дорогу, как и предполагал П. Струве, следовало прорубать его последователям. К сожалению, став пиком политической динамики русской эмиграции, он не имел продолжения, однако, оставив след в исторической памяти, заложил азы политической традиции, которую, возможно, продолжит и нынешняя эмиграция. Стоит надеяться, что в XXI веке эмигранты смогут учесть недочеты своих предшественников и, сделав поправки на сегодняшний день, успешно продолжат дело, которое было начато более века тому назад.

Неопубликованные источники:

Архивы

1. Latvijas nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs
2. Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture at the Columbia University

Опубликованные источники:

Периодика

Вечернее время
За веру царя и отечество

76 Ibidem. с. 727.

Последние известия
Последние новости
Сегодня
Слово
Aizkulises
Jaunais Zemgalietis
Lidums

Документы, корреспонденция, издания организаций, воспоминания

1. Русская военная эмиграция 20-40-х годов XX века: Док. и материалы. В 10 т. Т. 4. У истоков «Русского общевоеинского союза», 1924 г. Том 4. Отв. сост. И.И. Басик. — Москва: Издательский центр Российского государственного гуманитарного университета, 2007.
2. Политическая история русской эмиграции 1920–1940. Документы и материалы. Под редакцией проф. А.Ф. Киселева. Москва: Владос, 1999.
3. Публикация переписки корреспондентов М.Д. Врангель. А.П. Ливен. // Балтийско-русский сборник. Книга II. Stanford Slavic Studies Volume 28 (2007).
4. Съезд Русского национального объединения. 5-12 июня 1921 года. РНО: Париж, 1921.
5. Граф, Г. На службе императорскому дому России. 1917–1941: Воспоминания. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”, 2004.
6. Потонувший мир Б. А. Энгельгардта: «Воспоминания о далеком прошлом» (1887–1944). Н. Н. Смирнов (ответ. редактор), С. И. Мунжукова, М. Ю. Борисова-Лебедева, И. В. Петров. Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2020.

Научная литература

1. Будницкий, О. Совещание российских послов в Париже и Земгор: Деньги и политика (1921-1925) // Cahiers du Monde russe, Vol. 46, No. 4, L'invention d'une politique humanitaire: Les réfugiés russes et le Zemgor (1921-1930).
2. Закатов, А. Становление династии Романовых в изгнании // Исторический вестник, 2013.
3. Розенталь, Р. Северо-Западная армия. Хроника побед и поражений. Tallinn: Argo, 2012.

4. Российский Зарубежный съезд 1926. Москва: Русский путь, 2006.
5. Рудик, И. Нежелательный эпизод политической биографии: Константин Родзевич в межвоенной Риге // Неприкосновенный запас. №111 (2017).
6. Рутыч, Н. Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии. Москва: Русский путь, 2002.
7. Смагина, С. Российские политические партии в эмиграции: блоки и идеологии (20-е годы XX века). Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2007.
9. Фейгмане, Т. Русские в довоенной Латвии : На пути к интеграции. Рига : Балтийский русский институт, 2000.
10. Флейшман, Л., Екабсон, Э. Первый российский консул в независимой Латвии. В кн.: Avoti. Труды по балто-российским отношениям и русской литературе. В честь 70-летия Бориса Равдина. Ч. I. Белобровцева И., Меймаре А., Флейшман Л. (ред.). Stanford: Slavic studies, 2012.
11. Флейшман, Л. Абызов, Ю. Равдин, Б. Русская печать в Риге: Из истории газеты „Сегодня” 1930-х годов. Книга I: На грани эпох. Stanford, 1977.
12. Gusačenko, A. Cerībās uz revanšu. Domuzīme 2020.
13. Gusačenko, A. Pretboļševiku izpausmes Latvijā 1927. gadā: Vitālija Aderkasa gadījums. Latvijas Arhīvi. Rīga, 2019.
14. Stranga, A. Latvijas – Padomju Krievijas miera līgums 1920. gada 11. augustā. Rīga: Mansards 2020.
15. Robinson, P. The White Russian Army in Exile 1920–1941. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Zagadnienie przyszłości prawa w myśli politycznej i prawnej Stefana Rozmaryna w okresie stalinizmu¹

The issue of the future of law in the political and legal thought of Stefan Rozmaryn during the Stalinist period

The aim of this article is to analyze the issue of the future of law in the political and legal thought of Stefan Rozmaryn (1908-1969) during the period of Stalinism in People's Poland. The issue of the future of law is considered by the author of the article as a matter of Rozmaryn's attitude towards the law of the People's Republic of Poland in the early years of the state's functioning. On the one hand, after 1944, there arose the issue of the applicability of selected acts from the period of the Second Polish Republic, for example, at the constitutional level, and on the other hand, the necessity to prepare and enact legal acts that would establish a new legal order. The latter was to be based on the foundations of Marxism, Leninism, and Stalinism.

Key words: Stefan Rozmaryn, socialism, People's Poland, Stalinism

Wstęp

Zagadnienie przyszłości prawa stanowiło jeden z istotniejszych problemów istnienia i rozwoju polskiego prawa w okresie po drugiej wojnie światowej, a zwłaszcza w okresie stalinowskim. Wynikało to z faktu zmian ustrojowych w kierunku socjalizmu i komunizmu, które następowały na terytorium państwa polskiego od 1944 r. W praktyce zjawisko to polegało, z jednej strony, na krytycznym spojrzeniu na istniejące w Polsce do 1939 r. regulacje prawne albo w ogóle ich negacji. Natomiast z drugiej strony, na konieczności opracowania i wprowadzenia nowych regulacji prawnych, odpowiadających w pierwszej kolejności zmianom ideowym, politycznym oraz społeczno-gospodarczym. W tym zakresie

1 Artykuł niniejszy stanowi rozwinięcie referatu pt. „Państwo i prawo w pracach Stefana Rozmaryna w Polsce Ludowej do 1956 r.”, wygłoszonego na XXV konferencji pt. „Przyszłość prawa” Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, która odbyła się 5 kwietnia 2024 r.

jednym z głównych problemów było określenie co mieści się w danym etapie rozwoju państwa, biorąc pod uwagę marksistowską teorię państwa i prawa. W ramach niniejszego artykułu problem przyszłości prawa w tym okresie zostanie omówiony w kontekście myśli politycznej i prawnej Stefana Rozmaryna, czyli jednego z głównych polskich prawników powojennej Polski.

Stefan Rozmaryn (1908–1969) – życie i kariera

Rozmaryn urodził się 23 października 1908 r. we Lwowie². Tam w 1930 r. ukończył szkołę średnią i studia na Wydziale Prawa i Umiejętności Politycznych Uniwersytetu Jana Kazimierza³. W 1932 r. uzyskał doktorat prawa na podstawie dysertacji z dziedziny prawa administracyjnego⁴. Przed wojną ukazało się kilka jego publikacji naukowych⁵. W 1939 r. został powołany na stanowisko docenta radzieckiego Uniwersytetu we Lwowie, gdzie pełni też do 1941 r. funkcję prodziekana Wydziału Prawa. W tym też czasie uzyskuje, na podstawie całości dorobku naukowego, stopień kandydata nauk prawnych. Później, w latach wojny, jest dziekanem i wykładowcą w Instytucie Prawniczym w Swierdłowsku. Wykłada także w Kazaniu.

Koniec drugiej wojny światowej umożliwia jednak powrót Rozmarynowi do Polski. W dniu 3 września 1946 r. dziekan Wydziału Prawa Uniwersytetu Toruńskiego Michał Wyszyński zwrócił się z pismem do Stanisława Arnolda, dyrektora Departamentu Nauki w Ministerstwie Oświaty w Warszawie w odpowiedzi na pismo z dnia 16 (?) sierpnia 1946 r. w sprawie zatrudnienia Stefana Rozmaryna⁶. Poinformował on, że odbył z Rozmarynem w dniu 3 września br. rozmowę. Wyszyński stwierdził, że trwa już proces obsadzenia katedry prawa państwowego. Dlatego zaproponował on utworzenie „Katedry administracji i prawa administracyjnego II, która by objęła przede wszystkim administrację i prawo społeczne (prawo pracy, ubezpieczenia społeczne itd.).”⁷ W teczce osobowej Stefana Rozmaryna jest również pismo z dnia 27 sierpnia 1946 r., w którym informuje on, że w sierpniu 1946 r. powrócił do Polski jako repatriant i prosi o „powołanie mnie na stanowisko uniwersyteckie

2 H. Izdebski, Stefan Rozmaryn 1908-1969, [w:] Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008, Warszawa 2008, s. 216-217; A. Gwiżdż, Z. Jarosz, W. Sokolewicz, Stefan Rozmaryn (1908-1969), „Państwo i Prawo” 1969, z. 8–9, s. 409-416.

3 Ibidem, s. 409-410.

4 Ibidem.

5 Zob. S. Rosmarin, Zbiorowe umowy pracy: rozprawa doktorska, przyjęta przez Radę Wydziału Praw Uniw. Jana Kazimierza we Lwowie, w dn. 25.V.1932 r., Lwów: Inst. Adm. Wydz. Prawa Uniw. Jana Kazimierza, 1933; tenże, Sukcesja w uprawnienia przemysłowe: studjum prawno-publiczne, Lwów: Instytut Administracyjny Uniw. J. K., 1934; tenże, Znaczenie orzecznictwa podatkowego N.T.A. dla prawa pracy, Warszawa : Księg. Powszechna, 1939; tenże, Prawo podatkowe a prawo prywatne w świetle wykładni prawa, Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1939.

6 AAN, Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie, Akta osobowe Stefan Rozmaryn, sygn. 2/2521/0/1/5095, k 1.

7 Ibidem.

w Warszawie, odpowiadające moim kwalifikacjom naukowym i stażowi pedagogicznemu”⁸. W pośmiertnym biografie w „Państwie i Prawie” z 1969 r. napisano, że od 1946 r. Rozmaryn był „członkiem i aktywnym działaczem PPR, a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej”⁹.

W dniu 3 lutego 1947 r. S. Rozmaryn został mianowany profesorem nadzwyczajnym Prawa Skarbowego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰. Stanowisko to objął on w dniu 1 marca 1947 r. i w dniu 19 marca 1947 r. Rozmaryn zwrócił się do Ministra Sprawiedliwości o zgodę na równoległe wykonywanie pracy w Departamencie Ustawodawczym Ministerstwa Sprawiedliwości, jako „sędzia Sądu Apelacyjnego w Warszawie, delegowany do Ministerstwa”¹¹. Funkcję tę pełnił on od 1 października 1946 r.¹² Swoją prośbę motywował on:

„Praca ta związana jest ściśle z moimi pracami naukowymi i wobec tego nie tylko nie stanowi przeszkody w pełnieniu obowiązków uniwersyteckich, lecz, przeciwnie, pozwala łączyć studia teoretyczne z praktyką. Wobec powyższego proszę Obywatela Ministra o zezwolenie mi na kontynuowanie powyższej pracy jako zajęcia ubocznego”¹³.

Następnie, od kwietnia 1949 r. Rozmaryn pełnił funkcję Dyrektora Biura Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów, a od kwietnia 1949 r. Dyrektora Generalnego w Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego. Natomiast od maja 1950 r. trafił do Prezydium Rady Ministrów. Zgodnie z życiorysem napisanym po 1950 r.:

„Po zjednoczeniu Partii stałem się członkiem PZPR/nr legitymacji 0102590/ i należę do P.O.P. U.W.”¹⁴

W uzasadnieniu wniosku z Wydziału Prawa UW o przyznanie nagrody państwowej w dziale nauki z dnia 8 maja 1952 r. czytamy:

„Wydział Prawa wysuwa kandydaturę prof. dr Stefana Rozmaryna na rok 1952 r. za pierwszą i jedyną syntezę polskiego prawa państwowego, ujętą z zastosowaniem

8 Ibidem, k. 2.

9 A. Gwiżdż, Z. Jarosz, W. Sokolewicz, Stefan Rozmaryn (1908-1969)...., op. cit., s. 410.

10 AAN, Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie, Akta osobowe Stefan Rozmaryna....., op. cit., k. 28; H. Izdebski, Wydział Prawa po roku 1945, [w:] Zarys dziejów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, wydanie 2. uzupełnione, Warszawa 2016, s. 283-284.

11 AAN, Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie, Akta osobowe Stefan Rozmaryna....., op. cit., k. 33.

12 Ibidem.

13 Ibidem.

14 Ibidem, k. 77.

metody marksistowskiej, tudzież za szereg artykułów i rozpraw naukowych, dotyczących projektu (konstytucji – Autor) Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, i poruszających węzłowe zagadnienia konstytucyjne z punktu widzenia nauki prawa”¹⁵.

W okresie powojennym Rozmaryn jest autorem m.in. następujących prac:

- broszury: pt. „Istota Państwa”, Warszawa 1948, 1949 i 1950 r.¹⁶, „U źródeł faszyzmu: Fryderyk Nietzsche”, Warszawa 1947¹⁷; „Prawo i państwo”¹⁸, „Droga rozwoju prawa Polski Ludowej”¹⁹; „Podatek i prawo”²⁰;
- książki „Polskie Prawo Państwowe”, Warszawa 1949²¹, 1951²²;
- artykułów: pt. „O współczesnych konstytucjach imperialistycznych”²³, „Konstytucje socjalistyczne i konstytucje burżuazyjne”²⁴, „O nowe pojęcie polskiego systemu skarbowego”²⁵, „Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych narzędziem agresywnych sił”²⁶, „<<Amerykańska demokracja>> widziana oczyma socjalreformisty czyli Nowa książka prof. Harolda Laskiego”²⁷, „Finansowanie inwestycji przemysłowych w ZSRR”²⁸, „W jakim zakresie obowiązuje dziś Konstytucja z 17 marca 1921 roku?”²⁹, „Organizacja szkolnictwa wyższego w ZSRR”³⁰, „O zmianach w organizacji naczelných władz gospodarki narodowej”³¹, „Ustawa Konstytucyjna z 19 lutego 1947 w praktyce”³².

15 AAN, Komitet Nagród Państwowych w Warszawie, sygn. 2/1650/0/1.16/206, k. 3.

16 Broszura ta jest dostępna w trzech wydaniach, z: 1948, 1949, 1950.

17 Warszawa : Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, 1947.

18 Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Sprawiedliwości, 1950 (Wyd. 2 zm. i uzup.).

19 [Warszawa] : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, [1955].

20 Łódź: „Książka”, 1948. wyd. 2, zmien i uzup.

21 Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Ziemi Odzyskanych, 1949.

22 Warszawa : Książka i Wiedza, 1951.

23 AAN, Akta Franciszka Fiedlera, Referaty, stenogramy, wykłady: A. Burdy, St. Rozmaryna o konstytucji, sygn. 2/1374/0/-/259/054, data 1949-1952, k. 22.

24 „Nowe Drogi” 1951, nr 6, s. 66.

25 Toruń : nakładem Zakładu Skarbowości U.M.K., 1949.

26 Warszawa: Odb.: Nowe Prawo nr 7-8 (og. zb. 69), 1951.

27 Warszawa, Odb. z kwartalnika: „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, nr 3., 1949.

28 Katowice: Spółdzielnia Wydawnicza „Życie Gospodarcze”, Odb. z: Życie Gospodarcze. 1946, nr 23/4, 1947, nr 1-3.

29 Łódź: „Państwo i Prawo”, 1948.

30 Kraków: skl. gł. Księgarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Odb.: Życie Nauki. 1949, nr 38-39.

31 Warszawa: Nadb. z: Państwo i Prawo, nr 5 (39), 1949.

32 Łódź : Zrzeszenie Prawników Demokratów, Nadbitka: „Państwo i Prawo”, R. 3, 1948, z. 8.

Państwo i prawo a marksizm w myśli prawniczej Rozmaryna. Początek stalinizmu.

W publikacji „Nauka o państwie. Zagadnienia podstawowe. Wg. Wykładów Prof. dr Stefana Rozmaryna” z 1949 r.³³ napisano:

„Państwo i prawo są zjawiskami społecznymi, są określonym przejawem stosunków społecznych, a więc stosunków między ludźmi, które powstają w procesie ich wspólnej działalności. Dlatego metodą, na której oprzeć się musi nauka o państwie i prawie, powinna być metoda materializmu historycznego, albowiem <<materializm historyczny jest to rozciągnięcie zasady materializmu dialektycznego na badanie życia społecznego, jest to zastosowanie zasad materializmu dialektycznego do zjawisk życia społecznego, do badania historii społeczeństwa>>. (STALIN)”³⁴.

W związku z tym miała nie istnieć „żadna odrębna <<prawnicza>> metoda badań naukowych nad państwem i prawem”³⁵. Nauka o państwie i prawie, której przedmiotem było państwo i prawo, musiała być zatem badana tylko i wyłącznie metodą materializmu historycznego, który opierał się na marksistowskim materializmie i marksistowskiej dialektyce. W dalszej części wykładu Rozmaryn przedstawił definicję materializmu filozoficznego, który stanowić miał podstawę nauki prawa państwowego. Według niego materializm filozoficzny przeciwstawiał się „wszelkiego rodzaju przejawom idealizmu”³⁶, co wynikało z założenia, że „świat jest obiektywną rzeczywistością, która istnieje poza naszą świadomością i niezależnie od niej”³⁷.

W związku z powyższym Rozmaryn sformułował następujące „wskazówki metodologiczne”³⁸ na których powinny opierać się badania nad państwem i prawem. Pierwszą z nich było założenie, że nauka o państwie i prawie nie mogła „opierać się na spekulacjach filozoficznych i rzekomych aksjomatach, lecz powinna być wiedzą prawdziwą, tzn. opartą na badaniu rzeczywistych, istniejących, materialnych i ideologicznych zjawisk społecznych”³⁹. Po drugie, instytucje państwowe i prawne nie miały być „dziełem jakiegoś szczęśliwego lub nieszczęśliwego przypadku”, jak np. pojawienie się „<<opatrzności wych>>jednostek”. Po trzecie, to „ekonomika społeczeństwa” stanowić miała „realną

33 Publikacja ta stanowiła „drugie, zmienione wydanie skryptu wydanego w roku 1948”. Zob. Nauka o państwie : zagadnienia podstawowe. Wg wykładów Stefana Rozmaryna, Warszawa : nakł. Akademickiej Spółdzielni Wydawniczej, 1949.

34 Ibidem, s. 1-2.

35 Ibidem, s. 2.

36 Ibidem.

37 Ibidem.

38 Ibidem, s. 8.

39 Ibidem.

podstawę zjawisk ideologicznych”. To z kolei miało być decydujące w kształtowaniu się ustroju politycznego i systemu prawnego. Dlatego Rozmaryn konstatował, że: „Instytucje państwowe i prawne noszą na sobie zawsze niezatarty znak pochodzenia z określonego układu stosunków produkcyjnych”. Po czwarte, instytucje państwowe i prawne stanowiły nadbudowę nad ekonomiczną strukturą społeczeństwa. Ta ostatnia stanowić miała „realną podstawę” wszelkich instytucji państwa i prawa. Dlatego według Rozmaryna:

„Z istoty swej nie mogą one być odpowiednimi dla społeczeństw, które żyją w innym układzie stosunków produkcyjnych. Każdemu ustrojowi społeczno-gospodarczemu odpowiadają adekwatne mu instytucje polityczne i prawne. Z ustroju społeczno-gospodarczego jakościowo różnego zaczerpnąć można chyba tylko zewnętrzną powłokę instytucji politycznych i prawnych, ale w nowym ustroju otrzymują zupełnie inne znaczenie”⁴⁰.

Ta „wskazówka” Rozmaryna co do właściwego zastosowania materializmu filozoficznego w nauce o państwie i prawie stanowi jedną z fundamentalnych cech stalinizmu w polskiej powojennej rzeczywistości ustrojowej. Stwarzała ona bowiem podstawę do eliminowania z porządku prawnego wszelkich instytucji prawnych, które wywodziły się z porządku prawnego II RP lub były właściwie dla zachodniej kultury prawno-ustrojowej. W praktyce, Rozmaryn korzystał z takiego właśnie uzasadnienia np. w kwestii niemożności reaktywacji polskiego przedwojennego sądownictwa administracyjnego po 1944 r. Przy czym po 1956 r. wystąpi tendencja przeciwna, czyli próby przekonywania, że określone instytucje wywodzące się lub nawet właściwe dla tzw. państw burżuazyjnych można z sukcesem zastosować w porządkach ustrojowych państw socjalistycznych. Niemniej, przyjęcie założenia o fundamentalnym założeniu relacji między bazą a nadbudową implikowało, że instytucja prawna, która wyswobodziła się z danej formacji społeczno-gospodarczej, najprawdopodobniej nie będzie pasowała do nowego ustroju społeczno-gospodarczego i prawnego. Tym samym nie pasowała ona do przyszłości, a była klasyfikowana jako element przeszłości.

Po piąte, Rozmaryn wskazywał, że „systematyka, charakterystyka, typologia ustrojów politycznych i systemów prawnych, musi nawiązywać do ich realnej podstawy, t.j. do struktury ekonomicznej, do typów ustrojów społeczno-gospodarczych. Heurystycznie wartością i płodną może być tylko taka systematyka, która jako podział zasadniczy ustrojów państwowych i systemów prawnych przyjmuje podział oparty na typach ustrojów społeczno-gospodarczych. Okaże się wówczas, jak wielka różnorodność form państwowych i prawnych zmieścić się może w ramach jednego (wspólnego) typu i że dlatego typ społeczno-gospodarczy

40 Ibidem, s. 9.

jest podstawowym kryterium systematyki”⁴¹

Co istotne, Rozmaryn przekonywał, że „odkryta przez marksizm istota stosunku między państwem i prawem, a realną ich podstawą (ekonomiką społeczeństwa)” nie oznacza „głoszenia jakiegoś fatalizmu, który polegałby na biernym wyczekiwaniu”. Ostatni, trzeci rozdział publikacji, dotyczył związków między państwem a prawem.

Konstytucja Polski Ludowej a przyszłość prawa i ustroju

Rozmaryn uznawany jest za jednego z głównych twórców Konstytucji PRL⁴². W tym miejscu nie będę jednak analizował jego roli w przyjęciu tego fundamentalnego dla Polski aktu prawnego. Skupię się na tej części aktywności Rozmaryna, która związana była z opracowaniem oraz uchwaleniem Konstytucji PRL z 1952 r. i które dotyczą zagadnienia przyszłości prawa.

Ogólna, ideologiczna zapowiedź nowej, przyszłej konstytucji Polski Ludowej została zaprezentowana przez Stefana Rozmaryna na łamach „Nowych Dróg” (nr 6) w 1951 r. w artykule pt. „Konstytucyjne socjalistyczne i konstytucje burżuazyjne”⁴³. W publikacji tej Rozmaryn zarysował podstawowy ideologiczny przyszłej ustawy zasadniczej Polski. Według niego miał być to akt prawny w rozumieniu marksistowskiej nauki prawa, czyli mający charakter nadbudowy w stosunku do bazy (ogółu stosunków społeczno-gospodarczych). Zgodnie z tym:

„Konstytucja taka jest jednym z najważniejszych elementów nadbudowy. Jest czynnikiem, ułatwiającym rozwiązanie nowych zadań wysuniętych przez rozwój materialnego życia społeczeństwa, jest aktywną siłą, ułatwiającą postępowy rozwój społeczeństwa”⁴⁴.

W tym układzie przyszła konstytucja Polski Ludowej miała dwie podstawowe funkcje. Z jednej strony miała ona utrzymywać istniejące stosunki społeczne, a z drugiej, rozwijać je. O funkcjach tych Rozmaryn napisał:

„Konstytucja będzie bowiem ustawą zasadniczą, która ustawodawczo utrwali i rozwinie zasady prawne ustroju demokracji ludowej w Polsce, utrwalając i rozwijając

41 Ibidem, s. 9.

42 L. Mażewski, Dyskusja na temat reformy ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1956-1957, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 210, Tom LXII, Zeszyt 1, s. 240.

43 S. Rozmaryn, Konstytucje socjalistyczne i konstytucje burżuazyjne, „Nowe Drogi” 1951, nr 6, s. 64- . W tym miejscu należy wspomnieć, że w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w materiałach Franciszka Fiedlera, znajduje się maszynopis artykułu Rozmaryna pt. „O współczesnych konstytucjach imperialistycznych”.

44 S. Rozmaryn, Konstytucje socjalistyczne..., op. cit., s. 64.

w ten sposób nowe stosunki społeczne, dogodne i korzystne dla polskich mas pracujących. Doniosła rola konstytucji, jako najważniejszego spośród urządzeń prawnych, wynika nie tylko stąd, że konstytucja państwa budującego się socjalizmu jest ustawą zasadniczą, na której opiera się cały system prawny, ale przede wszystkim stąd, że organizuje ona, utrwała i rozwija nowy ustrój społeczno-gospodarczy, stanowiący bazę całej wznoszącej się nad nim nadbudowy, i że organizuje, utrwała i rozwija najważniejszy instrument budowy socjalizmu u jakim jest państwo ludu pracującego — państwo dyktatury klasy robotniczej”⁴⁵.

Wszystko to stanowiło recepcję regulacji konstytucji stalinowskiej z ZSRR z 1936 r., która opierała się m.in. na założeniu, że konstytucja to nie program, który mówi o tym, co musi być osiągnięte w przyszłości, ale akt wskazujący na teraźniejszość, czyli to, co już zostało osiągnięte. Odnosiło się to również do tzw. państw demokracji ludowej, które według Rozmaryna były „ukształtowaną w nowych warunkach historycznych — istnienia i zwycięstwa ZSRR — nową formą dyktatury proletariatu, państwem nowego typu, stanowiącym najgłębsze, zasadnicze przeciwstawienie w stosunku do wszelkich państw klas posiadających”⁴⁶.

W związku z tym konstytucja tzw. państwa demokracji ludowej została określona jako „konstytucja nowego typu”, czyli państwa budującego podstawy socjalizmu. Z kolei rolą konstytucji państwa, które budowało podstawy socjalizmu było przyjęcie takich norm prawnych, jako nadbudowy, które odzwierciedlałyby zrealizowany w państwie proces zmian gospodarczych i społecznych o charakterze socjalistycznym. Chodziło więc o prawne podkreślenie zrealizowanych przemian. Dlatego według Rozmaryna:

„(...) przyszła Konstytucja Polski Ludowej powinna być bilansem przebytej drogi, bilansem już urzeczywistnionych i rozwiniętych wskazań programowych wiekopomnego Manifestu Lipcowego, bilansem już osiągniętych zdobyczy polskiego ludu pracującego i całego narodu, konstytucja ta powinna mówić o Polsce takiej, jaką ona jest obecnie, w okresie budowy podstaw socjalizmu, nie zaś o takiej, jaką będzie po zwycięskim zbudowaniu tych podstaw. Konstytucja mówić powinna o obecnym etapie rozwojowym narodu polskiego, nie zaś o przyszłym, kiedy po zlikwidowaniu antagonizmów klasowych naród nasz przekształci się w pełni w naród socjalistyczny. Mówić powinna o prawach obywatelskich takich, jakie już dziś są realizowane i zagwarantowane, nie zaś o dalszym ich rozwoju w ustroju socjalistycznym. Konstytucja nie może bowiem przeskakiwać etapów rozwoju historycznego, lecz powinna rejestrować, utrzymywać i gwarantować osiągnięcia teraźniejszości — osiągnięcia z górą siedmiu lat władzy ludowej”⁴⁷.

45 Ibidem.

46 Ibidem, s. 65.

47 Ibidem, s. 67.

Zgodnie z tym, Rozmaryn wskazuje, że naród polski ma przed sobą jeszcze perspektywę zbudowania socjalizmu, ale ta kwestia należy do przyszłości. Natomiast to, co osiągnął, przede wszystkim w zakresie praw obywatelskich, powinno być odzwierciedlone na poziomie konstytucji. W myśli politycznej i prawnej Rozmaryna kluczowe miejsce zajmowało pojęcie urządzeń społeczno-gospodarczych, pod którymi rozumiał system stosunków produkcyjnych na danym etapie rozwoju ludzkości i tym samym państwa. Te ostanie stanowiły bazę dla regulacji prawnych i powinny one zostać wyraźnie określone w konstytucji. Co istotne, ich rozwój, prowadzić miał do socjalizmu. Zgodnie z tym:

„Konstytucja Polski Ludowej powinna nie tylko stworzyć formy państwowo-prawne, najbardziej odpowiednie w konkretnych warunkach historycznych dla budowy socjalizmu, lecz także wyrazić i ustawodawczo utrwalić zasadnicze urządzenia społeczno-gospodarcze, których rozwój i realizacja prowadzi do zbudowania socjalizmu. Instytucje, drogi i kierunki rozwojowe, prowadzące do zbudowania socjalizmu, są bowiem w krajach demokracji ludowej zdobyczą już osiągniętą i dlatego właśnie, jako zasadnicze urządzenia ustroju społeczno-gospodarczego w tych krajach, wymagają ustawodawczej rejestracji i utrwalenia ich w konstytucji”⁴⁸.

Jeśli chodzi o tzw. konstytucje burżuazyjne, to Rozmaryn, opierając się na tezach Lenina, wskazywał, że ich główną cechą jest fikcyjność⁴⁹. Polegać to miało na rzekomym skrywaniu przez burżuazję ich faktycznej pozycji ustrojowej. Według Rozmaryna tego typu akty prawne miały następującą treść:

„Ukrywając istotę państwa burżuazyjnego pod maską programowych frazesów, klasy posiadające wciskają natomiast chętnie do konstytucji postanowienia, nie mające nic wspólnego z zagadnieniami zasadniczymi, a więc sprawy drugo - i trzeciorzędne, nie związane w żaden sposób z zasadniczym i urządzeniami ustrojowymi, które się właśnie częstokroć dzięki temu starannie omija”⁵⁰.

Do fikcyjnych konstytucji zaliczył on również Konstytucję marcową 1921 r. W początkach lat 50. XX w., a więc w okresie przygotowań do uchwalenia pierwszej konstytucji Polski Ludowej, zauważalna była więc fundamentalna zmiana w postrzeganiu tego aktu prawnego. Polegała ona na deprecjonowaniu Konstytucji RP 1921 r., która w całości albo jej wybrane zasady (w zależności od wykładni treści Manifestu Lipcowego), jeszcze kilka lat wcześniej stanowiła, przynajmniej formalną, podstawę budowania porządku ustrojowego Polski Ludowej. Dlatego Rozmaryn stwierdził:

48 Ibidem, s. 68.

49 Ibidem.

50 Ibidem, s. 69.

„Pamiętamy, jak mało w Polsce przedwrześniowej liczyły się burżuazja i obszarnictwo z własną konstytucją, którą ustami Piłsudskiego nazywały <<konstytutą, — prostytutą>> i którą deptały na każdym kroku przez krwawy policyjno-sądowy terror wobec mas pracujących i ich bohaterskiej przywódczyni – KPP, przez reżim <<pacyfikacji>> wobec narodów ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego, przez utworzenie Berezy”⁵¹.

Co ważne, kolejną różnicą między konstytucjami burżuazyjnymi a socjalistycznymi miało być to, że te pierwsze uznawały kapitalistyczny system gospodarczy za niewzruszalny⁵². Natomiast te drugie były ustawami zasadniczymi państw, które powstały w wyniku rewolucji, obalających system kapitalistyczny. W pierwszej kolejności były to więc konstytucje państw budujących podstawy socjalizmu, a więc „konstytucje radzieckie pierwszej fazy” oraz „współczesne konstytucje ludowo-demokratyczne”⁵³. Natomiast o Konstytucji ZSRR z 1936 r. Rozmaryn napisał:

„Konstytucja Stalinowska zaś jest ustawą zasadniczą państwa radzieckiego w drugiej głównej fazie jego rozwoju. Dlatego Konstytucja Stalinowska odzwierciedla już i ustawowo sankcjonuje osiągnięcia zwycięsko zbudowanego socjalizmu, a więc tzw. niższej fazy komunizmu”⁵⁴.

Takie założenie wskazywało, że prawo i konstytucje tzw. państw demokracji ludowych powinny i będą podążać drogą rozwoju ustrojowego, którą przebył ZSRR. Niemniej, zarówno konstytucje państw demokracji ludowej jak i radzieckie, były konstytucjami, które obalały dyktaturę burżuazji, wprowadzając tzw. dyktaturę proletariatu. To sprawiało, że mimo, że były to konstytucje różne co do form, to jednak należące do tego samego typu. Odwracając tę zależność, istota konstytucji państw burżuazyjnych, mimo, że często różnych co do formy, również polegała na jednym celu, czyli dyktaturze burżuazji. W tym kontekście Rozmaryn podawał m.in. kolejny przykład z ustroju II RP, który warto przytoczyć w całości:

„Wiemy też dobrze, że w Polsce przedwrześniowej dyktatura burżuazji i obszarnictwa wykonywana była, mimo częstej zmiany gabinetów, na podstawie milczącej przestanki, że wszystko to dzieje się w ramach tej dyktatury, na podstawie konstytucji utrwalającej stosunki społeczne dogodne i korzystne tylko dla klas posiadających, a skazującej proletariat i chłopskie masy pracujące Polski na nędzę, bezrobocie, wyzysk i zupełne bezprawie polityczne. A mimo to w Polsce przedwrześniowej konstytucja marcowa zawierała deklarację, iż <<władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu>> (art. 2)! Było to oszustwem,

51 Ibidem.

52 Ibidem, s. 70.

53 Ibidem.

54 Ibidem, s. 70.

albowiem w rzeczywistości władzę zwierzchnią trzymała mocno w swym ręku mniejszość narodu, żyjąca z wyzysku jego ogromnej większości burżuazja i obszarnictwo. Nie inaczej ma się rzecz z równie fikcyjnymi deklaracjami o <<suwerenności lud >>, spotykanymi w każdej prawie współczesnej konstytucji burżuazyjnej (...)"⁵⁵.

Co symptomatyczne, Rozmaryn dążąc do wykazania fikcyjności zachodniego konstytucjonalizmu na tle zmian ustrojowych w ZSRR, a przede wszystkim w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, które znalazły się pod jego wpływem, po raz kolejny i tym razem dość obszernie komentował konstytucję RP z 1921 r., a nie konstytucję RP z kwietnia 1935 r. Taka konstrukcja krytyki wynikała z założenia, że konstytucja kwietniowa i tak była w kręgach komunistycznych określana jako faszystowska. Natomiast, w pierwszych latach Polski Ludowej regulacje konstytucji marcowej stały się ważnym punktem odniesienia do budowy nowego ustroju.

„(...) państwa demokracji ludowej są państwami budującego się socjalizmu, prawa obywateli nie mogą w nich jeszcze realizować się w takim zakresie, w jakim to będzie możliwe po zwycięskim zbudowaniu podstaw socjalizmu. Dlatego również nowa Konstytucja Polski Ludowej podkreśli dynamiczny charakter praw obywateli w naszym ustroju, gdy stwierdzi, że Polska Rzeczpospolita Ludowa, utrwalając i rozwijając zdobycze ludu pracującego, umacnia i rozszerza prawa i wolności obywateli. Konstytucja zarejestrować może tylko stan obecny w dziedzinie praw obywatelskich, ale podkreślać powinna stale, że środki i sposoby zabezpieczenia tych praw ulegają stałemu rozwojowi, stają się coraz bogatsze i coraz bardziej wielostronne, ogarniają coraz szersze rzesze ludności pracującej, realizowane są w coraz większym stopniu i coraz szerzej”⁵⁶.

Co ważne, w pierwszym wydaniu podręcznika „Polskiego Prawa Państwowego” z 1948-1949 Rozmaryn w rozdziale pt. „Ku nowej konstytucji” napisał, że Konstytucja kwietniowa z 1935 r. „została odrzucona przez Naród jako faszystowska”⁵⁷. Natomiast jeśli chodzi o Konstytucję Marcową, Rozmaryn twierdził, że od 1944 r. „nie została w Polsce Odrodzonej przywrócona moc obowiązująca w całości” tego aktu prawnego⁵⁸. Wynikać miało to z Manifestu Lipcowego, a następnie regulacji przyjętych przez Sejm Ustawodawczy, zgodnie z którymi obowiązywać miały jedynie „podstawowe demokratyczne założenia konstytucji 1921 r.”⁵⁹. Według niego powrót do tej konstytucji „w całości i literalnie” nie był możliwy, gdyż ten akt prawny wyrastał z całkowicie odmiennego ustroju społeczno-

55 Ibidem, s. 72.

56 Ibidem, s. 82.

57 S. Rozmaryn, *Polskie Prawo Państwowe*, Warszawa 1948-1949, s. 439.

58 Ibidem.

59 Ibidem.

gospodarczego i politycznego⁶⁰. Dlatego głównym zadaniem Sejmu Ustawodawczego było opracowanie i uchwalenie nowej konstytucji.

Z kolei głównym celem tego nowego aktu prawnego miało być utrwalenie i rozbudowanie zmian społeczno-gospodarczych oraz politycznych w drodze do socjalizmu. Rozmaryn zauważył, że „żaden ustroj społeczno-gospodarczy ani żadna forma państwa i polityczna nie są stałe i niezmiennie, lecz ulegają przemianom, rozwijają się”⁶¹. Dotyczyło to również tzw. ustroju demokracji ludowej, który „(...) z istoty swej jest fazą i formą przejściową na drodze do socjalizmu”⁶². W ramach tego „prawem rozwojowym demokracji ludowej” miał być „rozwój do socjalizmu”⁶³.

Natomiast inną treść zawierał już rozdział pod tym samym tytułem w drugim wydaniu komentowanej książki z 1951 r. Nie było tam w ogóle mowy o konstytucjach Polski przedwojennej. Znajdowało się tam natomiast wskazanie, że przyszła konstytucja Polski Ludowej, której projekt przygotowuje Komisja Konstytucyjna, i którą uchwali Sejm Ustawodawczy, powinna zostać oparta na leninowsko-stalinowskiej teorii konstytucji. Ta ostatnia odróżniała konstytucje fikcyjne od rzeczywistych. W związku z tym Rozmaryn napisał:

„Tworząc nową konstytucję, powinniśmy oprzeć się na teoretycznych i praktycznych osiągnięciach Związku Radzieckiego, na naukach Stalina, który stworzył jednolitą i całkowicie opracowaną teorię państwa socjalistycznego”⁶⁴.

Dlatego uznał on, że państwa demokracji ludowej są państwami dyktatury proletariatu, które „znajdują się już na drodze do socjalizmu”⁶⁵. W związku z tym Polska jest państwem budującym socjalizm, czyli bytem prawnoustrojowym, który dąży do osiągnięcia niższej fazy społeczeństwa komunistycznego. Zgodnie z tym pewne nowe instytucje ustroju społeczno-gospodarczego już zostały zbudowane, co jednak nie oznaczało końca tego procesu. Dlatego Rozmaryn stwierdził, że przyszła Konstytucja Polski Ludowej powinna, z jednej strony, „stworzyć państwowo-prawne ramy organizacyjne, najbardziej odpowiednie w konkretnych warunkach historycznych dla budowy socjalizmu”, a z drugiej strony, „wskazać, wyrazić, ustawodawczo utwalić i zarejestrować zasadnicze społeczno-gospodarcze instytucje, droge i kierunek, których rozwój i realizacja prowadzi do zbudowania socjalizmu”⁶⁶. Postulując

60 Ibidem.

61 Ibidem, s. 442.

62 Ibidem.

63 Ibidem.

64 Ibidem.

65 Ibidem.

66 Ibidem, s. 553-554.

taki kształt przyszłej ustawy zasadniczej prawnik ten twierdził jednocześnie, że „wyrażanie i utrwalanie w normach i instytucjach” dróg lub kierunków, które miały prowadzić do budowy socjalizmu, absolutnie nie oznaczało, że konstytucja taka stanie się programem. Można więc uznać, że z jednej strony, już w 1951 r. na poziomie konstytucyjnym Rozmaryn całkowicie odrzuca instytucje wywodzące się z ustroju II RP, a z drugiej, za podstawowe instytucje prawno-ustrojowe uznaje on te, które zostały powołane od 1944 r., i co fundamentalne, instytucje, które służą utrwalaniu i budowie ustroju socjalistycznego.

Kolejnym źródłem poznania myśli Rozmaryna w omawianym okresie jest jego artykuł o ordynacji wyborczej⁶⁷ do pierwszego Sejmu PRL⁶⁸. Wskazał on w nim, że ordynacje wyborcze państw kapitalistycznych służyć miały tzw. dyktaturze burżuazji, i tym samym obronie oraz umocnieniu gospodarki kapitalistycznej. Opierając się na cytacie z broszury Lenina „Państwo a rewolucja”, Rozmaryn stwierdził, że powyższa ocena ordynacji odnosiła się również do przedwojennej Polski. Według niego „ordynacje wyborcze do Sejmu i Senatu z 1922 r.” zostały „wydane dla wykonania pozornie demokratycznej, a w rzeczywistości burżuazyjno-obszarniczej konstytucji”⁶⁹. Miały one zawierać „pseudodemokratyczne sformułowania, a w szczególności głosiły tzw. <<pięcioprzymiotnikowe>> prawo wyborcze, ale faktycznie w niczym nie zagrażały dyktaturze burżuazji”⁷⁰. Natomiast kolejne ordynacje, czyli ordynacje wyborcze z 1935 r., „podobnie jak konstytucja przeforsowane brutalnie i narzucone przez sanacyjną klikę faszystowską, zlikwidowały całkowicie pseudo-demokratyczne sformułowania i urządzenia poprzednich ordynacji. Ordynacje te — w większym jeszcze stopniu niż konstytucja pokazały dyktaturę burżuazji w formach obnażonych i cynicznych”⁷¹. Dlatego według Rozmaryna „mimo przejawiających się różnic w sposobach i formach wykonywania dyktatury przez burżuazję i obszarnictwo, wszystkie ordynacje wyborcze Polski kapitalistyczno-obszarniczej — zarówno te pseudodemokratyczne z 1922 r. jak i te jawnie kagańcowe, sfaszyzowane z 1935 r — podobnie jak obie ówczesne konstytucje” były przejawem „faszyzacji” ustroju przedwojennej Polski⁷².

Zgodnie z tym dopiero pierwszymi powszechnymi i wolnymi wyborami miały być wybory do Sejmu Ustawodawczego. Mimo, że ordynacja do tego organu opierała się również na formach ordynacji wyborczej do Sejmu z 1922 r., to wybory były przeprowadzone w warunkach władzy ludowej⁷³, co „umożliwiło ludowi polskiemu — po raz pierwszy

67 Ustawa z dnia 1 sierpnia 1952 r.- Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. 1952 nr 35 poz. 246.

68 S. Rozmaryn, Ustawa wyborcza Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, „Nowe Drogi” 1952, 8 (38), s. 39.

69 Ibidem, s. 40.

70 Ibidem.

71 Ibidem.

72 Ibidem.

73 Ibidem, s. 40-41.

w naszej historii dokonać wyboru swych przedstawicieli w wyborach rzeczywiście wolnych, powszechnych i równych. Ordynacja wyborcza z 1946 r. zrealizowała więc w pełni zapowiedź historycznego Manifestu Lipcowego(...)⁷⁴. Sytuacja zmieniła się natomiast w 1952 r. Fundamentalną jakością nowych wyborów było bowiem to, że odbywały się one w nowych warunkach klasowych⁷⁵. Dlatego nowe prawo opierało się na zasadach powszechności, równości, bezpośredniości i tajności. Dlatego, kierując się zasadami właściwymi dla Konstytucji ZSRR z 1936 r., nowa ordynacja wyborcza do Sejmu PRL obniżała wiek, który umożliwiał uczestnictwo w wyborach, a także likwidowała cenzusy majątkowe, osiadłości, narodowościowe oraz rasowe.

Rozmaryn zbliżające się wybory określał jako walkę „frontu narodowego” o cele, które określiła PZPR przed całym narodem. Co ważna, była to walka przeciw siłom „antynarodowym”, „dolarowym najmitom”, które opierały się na „judaszowych dolarach”⁷⁶.

Podsumowanie

Z punktu widzenia ustroju powojennego państwa polskiego krótki, bo obejmujący mniej więcej lata 1948/1949-1953/1956 okres stalinizmu w Polsce, oznaczał jednak fundamentalne zmiany. Na poziomie konstytucyjnym wyraziło się to przygotowaniem oraz uchwaleniem nowej konstytucji państwa polskiego. Analizując dyskusję, która była związana z tymi procesami, przede wszystkim myśl polityczną i prawną Stefana Rozmaryna, widać dobitnie, że owe wydarzenia w całej rozciągłości opierały się na recepcji instytucji wywodzących się z ustroju radzieckiego. Do ich analizy może być wykorzystane zagadnienie przyszłości prawa, które było przedmiotem konferencji na Wydziale Prawa i Administracji UW. W kontekście stalinizmu i działalności naukowej oraz politycznej Rozmaryna, widać bardzo wyraźnie to, że kwestia przyszłości ustroju Polski, czyli założenie o dążeniu do budowy socjalizmu, a następnie komunizmu, stało się podstawą nowego myślenia o państwie i prawie. Było to to przede wszystkim założenie praktyczne, gdyż decydowało ono o tym, że określone instytucje prawne przedwojennej Polski należało eliminować z porządku prawnego, a inne, właściwie dla ZSRR, powinny być recypowane.

Będące podstawowym elementem marksistowsko-leninowsko-stalinowskiej doktryny prawa, założenie, że rozwój społeczno-gospodarczy, a za nim prawno-państwowy zmierza do socjalizmu, a następnie komunizmu, można określić jako założenie dynamiczne. W tym zakresie zagadnienie czasu jest kluczowe, gdyż cel prawa, w tym, danej instytucji ustrojowej, zorientowany jest nie tylko na bieżące, konkretne funkcje i zadania, ale i przede wszystkim

74 Ibidem, s. 41.

75 Ibidem, s. 42-43.

76 Ibidem, s. 52.

na przyszłość. W praktyce ustrojowej komunizmu taki mechanizm był jednak niezwykle użyteczny. Umożliwił bowiem, w zależności od bieżących potrzeb ideologicznych, politycznych lub gospodarczych, uzasadnianie konkretnych działań. W ramach tego, wskazując na świetlaną przyszłość rozwojową ludności, w imię których należy, z jednej strony, burzyć dotychczasowy porządek społeczno-gospodarczy i prawny, a z drugiej, przeprowadzać, często radykalne, reformy.

Niemniej, warto w tym miejscu przywołać opinię Sławomira Oliwniaka, który z jednej strony wskazał, że „prace S. Rozmaryna z lat 1949-1954 można zaliczyć do typowych przykładów marksistowskiego pojmowania roli prawa”, ale z drugiej, dodał on, „już wówczas pojawiły się spostrzeżenia, które zostały rozwinięte w późniejszym okresie dociekań i które ukształtowały sposób pojmowania konstytucji w polskiej teorii prawa konstytucyjnego”⁷⁷. Według niego chodziło o artykuł pt. „Ustawa zasadnicza Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 r.” w którym „znajdujemy zapowiedź przyszłego stanowiska o normatywnym charakterze konstytucji”⁷⁸.

Archiwa

1. Archiwum Akt Nowych w Warszawie
2. Ministerstwo Edukacji Narodowej w Warszawie, Akta osobowe
Stefan Rozmaryn, sygn. 2/2521/0/1/5095.

Bibliografia

1. Gwiżdż A., Jarosz Z., Sokolewicz W., Stefan Rozmaryn (1908-1969), „Państwo i Prawo” 1969, z. 8–9.
2. Izdebski H., Stefan Rozmaryn 1908-1969, [w:] Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808-2008, Warszawa 2008.
3. Mażewski L., Dyskusja na temat reformy ustroju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1956-1957, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 210, Tom LXII, Zeszyt 1.
4. Oliwniak S., Stefana Rozmaryna pojmowanie konstytucji, [w:] Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo, pod. red. Adama Lityńskiego i Piotra Fiedorczyka, Białystok 2003.
5. Rosmarin S., Prawo podatkowe a prawo prywatne w świetle wykładni prawa, Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1939.

77 S. Oliwniak, Stefana Rozmaryna pojmowanie konstytucji, [w:] Wielokulturowość polskiego pogranicza. Ludzie-idee-prawo, pod. red. Adama Lityńskiego i Piotra Fiedorczyka, Białystok 2003, s. 807.

78 Ibidem.

6. Rosmarin S., Sukcesja w uprawnienia przemysłowe: studjum prawno-publiczne, Lwów: Instytut Administracyjny Uniw. J. K., 1934.
7. Rosmarin S., Zbiorowe umowy pracy: rozprawa doktorska, przyjęta przez Radę Wydziału Praw Uniw. Jana Kazimierza we Lwowie, w dn. 25.V.1932 r., Lwów: Inst. Adm. Wydz. Prawa Uniw. Jana Kazimierza, 1933.
8. Rosmarin S., Znaczenie orzecznictwa podatkowego N.T.A. dla prawa pracy, Warszawa : Księg. Powszechna, 1939.
9. Rozmaryn S., „Amerykańska demokracja” widziana oczyma socjalreformisty czyli Nowa książka prof. Harolda Laskiego, Warszawa, Odb. z kwartalnika: „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, nr 3., 1949.
10. Rozmaryn S., Finansowanie inwestycji przemysłowych w ZSRR, Katowice: Spółdzielnia Wydawnicza „Życie Gospodarcze”, Odb. z: Życie Gospodarcze. 1946, nr 23/4, 1947, nr 1-3.
11. Rozmaryn S., Konstytucje socjalistyczne i konstytucje burżuazyjne, „Nowe Drogi” 1951, nr 6.
12. Rozmaryn S., Organizacja szkolnictwa wyższego w ZSRR, Kraków : skł. gł. Księgarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Odb.: Życie Nauki. 1949, nr 38-39.
13. Rozmaryn S., O zmianach w organizacji naczelných władz gospodarki narodowej, Warszawa: Nadb. z: Państwo i Prawo, nr 5 (39), 1949.
14. Rozmaryn S., Polskie prawo państwowe, Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Ziemi Odzyskanych, 1949.
15. Rozmaryn S., Polskie prawo państwowe, Warszawa : Książka i Wiedza, 1951.
16. Rozmaryn S., Podatek i prawo, wyd. 2, zmien i uzup., Łódź: „Książka”, 1948.
17. Rozmaryn S., Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych narzędziem agresywnych sił, Warszawa: Odb.: Nowe Prawo nr 7-8 (og. zb. 69), 1951.
18. Rozmaryn S., Ustawa Konstytucyjna z 19 lutego 1947 w praktyce, Łódź: Zrzeszenie Prawników Demokratów, Nadbitka: „Państwo i Prawo”, R. 3, 1948, z. 8.
19. Rozmaryn S., Ustawa wyborcza Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, „Nowe Drogi” 1952, 8 (38).
20. Rozmaryn S., W jakim zakresie obowiązuje dziś Konstytucja z 17 marca 1921 roku?, Łódź: „Państwo i Prawo”, 1948.

Sergiu Băieșu

Moldova State University
(Universitatea de Stat din Moldova)
ORCID: 0000-0003-2343-420X

Is the civil legal norm retroactive or not?¹

Any legal relationship is regulated by the law that is in force at the time of the existence of the civil legal relationship. Given that no law is eternal, that is, it has a limited application in time, we will know which law will govern the specific legal relationship. Civil law has legal force from the moment of entry into force until the moment of its repeal.

Thus, in what follows, we will interpret art. 7 paragraph 1 of the Civil Code of the Republic of Moldova, which provides that civil law is not retroactive, in the sense of answering the question of whether the civil norm is retroactive. To answer this question, first of all, we will analyze the application of civil law over time, in order to highlight the principles that govern the application of civil law over time, and then we will focus on the exceptions to these principles.

Therefore, the action of civil law over time, as with any law, is determined by two moments: the date when the action of the legal norm begins (entry into force) and the date when its action ceases (expiration or repeal of the law).

Key words: civil law, action of civil law over time, retroactive nature, civil legal relationship, the Republic of Moldova

Introduction

First of all, we must state that we will analyze this topic starting from the provisions of art. 7 par. 1 of the Civil Code of the Republic of Moldova, which expressly states: the

¹ Artykuł niniejszy został również opublikowany jako referat (wystąpienie) w Материалы Международной научно-практической конференции (в рамках ежегодных цивилистических чтений) «Применение и толкование закона и договора», (г. Алматы, 22-23 сентября 2022 г.)

civil law is not retroactive. On the other hand, if we refer to the Civil Code of Kazakhstan², we will notice that the answer is obvious, i.e. the civil legal norm has a retroactive character in cases where this effect is expressly provided by the law. Similar provisions are contained in the Civil Code of Ukraine. It is true that the Civil Code of Ukraine³ provides the retroactive character of the civil legal norm only if it mitigates or cancels the civil liability of a person.

Why art. 7 par. 1 of the Civil Code of the Republic of Moldova does not admit the retroactive character of the civil legal norm? The answer to this question can be found in the Constitution of the Republic of Moldova, which in art. 22 entitled **„Non-retroactivity of the law”** provides: *„No one will be convicted for actions or omissions that, at the time of their commission, did not constitute a criminal act. Also, no harsher punishment will be applied than the one that was applicable at the time of committing the criminal act”*. This constitutional norm was subjected to interpretation by two Decisions of the Constitutional Court, which we will refer to below.

So, the Civil Code of the Republic of Moldova, adopted on June 6, 2002, which entered into force on June 12, 2003, in art. 7 provides that ***the civil law is not retroactive***. Unfortunately, the Civil Code of the Republic of Moldova in 2002 did not „benefit” from a corresponding implementing law, which appeared only in 2018, with the operation of the amendments and additions to the Civil Code, which were included by Law 133/ 2018, amendments that entered into force on March 1, 2019. Between June 12, 2003 and March 1, 2019, when the question of applying the new institutions was raised, discussions arose as to whether their regulation could also be applied to legal situations up to the adoption of the Civil Code. Perhaps one of the most discussed situations was how to apply the regulations related to acquisitive prescription, in the sense of whether the period necessary for this prescription begins to run from the moment of acquiring the possession of the asset, or from the moment the civil code enters into force. The content of par. 1 art. 7 of the Civil Code of the Republic of Moldova did not admit the retroactive application of the rule, so an *ad littera* interpretation reduced the application of the acquisitive prescription, unless the expiration of the term necessary for the acquisitive prescription was to be calculated from the date of entry into force of the Civil Code. And in this situation, the doctrine was of particular importance. It proposed an interpretation of art. 7 par. 1 of the Civil Code, ***which ordered that the civil law does not have a retroactive character***, in the case of acquisitive prescription, to be interpreted in the sense that the period necessary for it begins to run from the moment of entry into possession, even if possession began before June 12, 2003. This position it was also supported by jurisprudence, including the adoption of a Decision of the Plenary of the Supreme Court of Justice from 2007, where it was expressly provided that

2 Article 4. Action of civil legislation in time Acts of civil legislation do not have retroactive effect and apply to relations that have arisen after their entry into force. The legal force of an act of civil legislation on relations that arose before its entry into force is extended in cases where it is expressly provided for by it.

3 Article 5. Action of acts of civil legislation in time.

1. Acts of civil legislation regulate relations that have arisen from the day they come into force.

2. An act of civil legislation has no retroactive effect in time, except in cases where it mitigates or cancels the civil liability of a person.

the period necessary to acquire the right of ownership through long term possession begins to run from the moment of entry into possession, even if the possession began before the entry into force of the Civil Code. Thus, in what follows, we will interpret art. 7 par. 1 of the Civil Code, which provides ***that the civil law is not retroactive***, in the sense of the answer to the question of whether the civil law is retroactive. To answer this question, first of all, we are going to analyze *the application of the civil law in time*, to highlight the *principles* that govern the application of the civil law in time, after which we will focus on *the exceptions to these principles*.

Application of civil law in time. Any legal relationship is regulated by the law that is in force at the time of the existence of the civil legal relationship. Given the fact that no law is eternal, i.e. it has a limited application in time, we need to know which law will govern the concrete legal relationship. The civil law has legal force from the moment of entry into force until the moment of its abrogation.

So, the action of the civil law in time, like any other law, is determined by two moments: the date when the action of the legal norm begins (entry into force) and the date when its action ceases (out of force or abrogation of the law).

It is not necessary to put the sign of equality between the date of adoption and the date of entry into force of the law, because they, most often, do not coincide (for example, the Civil Code of the Republic of Moldova was adopted on June 6, 2002 and entered into force on June 12, 2003).

Entry into force. The general rule in this regard consists in the fact that the civil law enters into force one month after its publication, unless otherwise provided in the text of the law. This rule is enshrined in the provisions of art. 56 of Law 100/2017, in conjunction with art. 76 of the Constitution, which states that the law enters into force on the date of publication or on the date provided in the text of the law. In accordance with art. 56 of Law 100/2017, ***normative acts enter into force one month after the date of publication in the Official Monitor of the Republic of Moldova or on the date indicated in the text of the normative act, which cannot be earlier than the date of publication***. From the content of these two normative acts, we could extract the following points⁴ regarding the entry into force of the law, namely:

- the date of publishing;
- the date provided in its text;
- over one month from the date of publication.

4 The new regulations from Law 100/2017 (art. 56), at first glance, would seem to contravene art. 76 of the Constitution which orders that the law enters into force on the date of publication or on the date provided for in the text of the law, because the rule is established that the law enters into force one month after the date of publication. In our opinion, there is no contradiction between these two texts, all three moments regarding the entry into force of the law being possible. Thus, if the text of the law does not indicate the moment of entry into force, including the fact that the law enters into force at the time of publication, the rule provided in art. 56 par. (1) of Law 100/2017 will apply, i.e. the law will enter into force one month from the moment of publication.

Publication of the law. The civil law, like other laws, is published in the Official Monitor of the Republic of Moldova (art. 72 of the Constitution). Art. 56 paragraph (4) of Law 100/2017 stipulates that *normative acts are published, in accordance with the law, in the State Register of Legal Acts, as well as in the Official Monitor of the Republic of Moldova or, as the case may be, in the official monitors of the districts, municipalities and autonomous territorial units with special legal status or in the Register of local acts.* The purpose of publishing the law is to inform the addressees of its provisions. Laws can be published only after they are promulgated by the President of the Republic of Moldova. It is rightly argued that the publication of the law is an essential, immutable and general condition. Publication is essential because, without this formality, the law cannot be brought to the attention of those interested in producing its effects. Publicity is immutable, since no law can be binding and enforceable after its promulgation except after its publication in the Official Monitor. The publicity is general, as it concerns all laws of general interest and is published in its entirety in the Official Monitor.

It should be noted that, from the date of entry into force of the law, operates the presumption that it is known by all and that no one can invoke its ignorance, being in the presence of the principle: *no one can be considered as not knowing the law.* After the publication and entry into force of the law, it is assumed that all persons know its text. It means that, although it will be proven that the person did not know the text of the law, its provisions will also be applicable to this person.

The entry into force of the law on the date provided in its text. The civil law can also enter into force on the date indicated in it. In all cases, however, the date indicated in the law must be subsequent to the date of publication, or a law cannot have legal force if it is not published (art. 76 of the Constitution expressly states: „*The non-publication of the law entails its non-existence*”). For example, the Civil Code was published on June 22, 2002 in the Official Monitor of the Republic of Moldova, no. 82-86, and entered into force on June 12, 2003. Similarly, Law 133/2018, ***regarding the modernization of the Civil Code and the modification of some legislative acts***, was published in the Official Monitor of the Republic of Moldova, no. 467-479, of December 14, 2018, and entered into force on March 1, 2019. This is expressly established in the Law for the implementation of the Civil Code of the Republic of Moldova. Such a measure is ordered most often in the case of laws of major importance for the whole society. Given the fact that the Civil Code contains new institutions, but also many old institutions essentially modified, it is important that those to whom it is addressed have the opportunity to become aware of its provisions, but the most important thing would be that they may be studied by those whose task is to apply them.

Abrogation of the civil law. As reported, the second moment that determines the temporal action of the law is the date on which it ceases to apply, that is, the date of abrogation.

In principle, a normative act is drawn up for an indefinite period, remaining in force until the date of abrogation by a normative act of the same or a higher level, or becoming

caducous as a result of the change in social relations that determined its appearance. The application of the normative act ceases at the end of the term for which it was adopted. The cases of abrogation of a normative act are expressly indicated in Law 100/2017, art. 65. In the doctrine it is claimed that the action of the legislative act ceases if it: a) is abrogated, b) is declared null by a final decision of the competent court; c) has reached the deadline; d) is consumed; e) has become caducous.

In most cases, the civil law goes out of force by *abrogation*. *Abrogation* means the abolition of a normative act for the future. It can be *express* or *tacit*. Both express and tacit abrogation are *total* or *partial*. The express abrogation, in turn, can be: *express-direct* or *express-indirect*.

Abrogation is express-direct when a new normative act nominates the normative act or its provisions that are repealed (for example, art. 2 of Law 1125/2002 provides: „*On the date of entry into force of the Civil Code of the Republic Moldova will repeal the Civil Code approved by the Law of the Moldavian SSR regarding the approval of the Civil Code of the Moldavian SSR of December 26, 1964 with all subsequent amendments and additions*”). and express-indirect when the new normative act is limited to the mention that the previous provisions to the contrary are repealed, without directly naming the normative act that is abrogated (for example, par. 2 of the Decision on the implementation of the Law on property⁵ provides: „*Until the legislation of the Republic of Moldova is brought into line with the Law of the Republic of Moldova on property, will apply only those provisions of the legislative acts in force of the Republic of Moldova that do not contravene this law*”).

The abrogation is *tacit* when the new law does not expressly repeal the law or its provision (directly or indirectly), but contains provisions derogating from the old regulation. The tacit abrogation results from the incompatibility of the new civil law with the provisions of the old law, thus the principle being applicable: *the newer law abrogates the older law*.

The abrogation is *total* when a normative act is repealed in its entirety, and *partial*, when some provisions of the normative act are repealed, while the others remain in force.

Termination of the application of the civil law by reaching the deadline. Although Law 100/2017 does not make any express references regarding the term of action of the law, we believe that it is possible for a law to be adopted for a certain period of time. The general rule regarding the period of application of the law is as follows: „*The law has legal force for an unlimited period unless it provides otherwise.*” Therefore, in addition to laws with an unlimited term, there are temporary laws and laws with a term. Temporary is the law issued for a certain provisional situation, for example for an exceptional state (earthquake, war, etc.). Once the state of emergency ends, the respective law also loses its effect. The law *with a term* is drawn up, as a rule, if the time required for its application can be precisely predicted.

The action of the law also ceases when it has not been repealed, but can no longer be applied because the object of its regulation are old social relations that disappeared together

5 The Law on property was abrogated by Law 54/2007, O.M. 43-46, from 30.03.2007.

with the social-economic changes in society (for example, during the years 1995-2003 it was no longer possible to speak of the application of the provisions of the Civil Code of 1964 regarding the property of the collective farm household, because there were no longer collective farm households).

The above requires the conclusion that the law is not forever, or as it is said „the law is not eternal”. In this sense, rightly so, in the specialized literature⁶ it is stated that the succession over time of legal norms that have the same regulated field (property, contracts, marriage) - succession that implies the existence of old norms and new norms -, can create conflicts of law. This is why it is strictly necessary to know which law (norm) will apply, the old or the new. In other words, we need to know how conflicts of laws in time are resolved. As a rule, the resolution of conflicts of laws in time is done by means of transitional norms. We say as a rule, because unfortunately, as we stated above, the Civil Code Implementation Law of 2002 practically did not include such transitional norms. Instead, through the Law on Modernization of Civil Code, no. 133 of November 15, 2018, the Law on the implementation of the Civil Code was completed with a new chapter entitled **„Provisions for the implementation of the changes made by Law no. 133/2018 regarding the modernization of the civil code and the amendment of some legislative acts”**. Namely, in the content of these transitional rules, included in the nominated chapter, we will find the answer to the question of whether a legal situation is regulated by the old (Civil Code in force until March 1, 2019) or by the new law (Civil Code after March 1, 2019). In situations where we will not find an express solution in these transitional rules, we will apply the provisions of art. 7 of the Civil Code entitled **„Action in time of the civil law”**, but also to take into account the theoretical constructions regarding the succession of laws in time. The correct application of these rules will allow us, in particular, to correctly resolve the following case: a person without legal capacity sells a mobile phone on March 23, 2016, and the nullity of this sales contract is invoked on September 28, 2018, i.e. after the changes made to the Civil Code, which excluded the possibility of the total lack of exercise capacity of the natural person. We will see below, that in accordance with the provisions of art. 7 par. (1) of the Civil Code, the existing legislation on March 23, 2016 will be applied, which provided that the person lacking legal capacity cannot conclude any civil legal act, these being concluded by the tutor. After July 31, 2018, the natural person can no longer be deprived of the exercise capacity. Even if a protective measure is established, he can conclude some civil legal acts in accordance with the law.

In the specialized literature are described four theories that try to substantiate the solutions needed to resolve conflicts of laws in time, these being: the theory of the immediate application of the new law, the theory of earned rights, the theory of the consummated fact

6 Ionel Reghini, Șerban Diaconescu, Paul Vasilescu, Introduction to civil law, Bucharest, 2013, page 40.

and the normativist theory⁷. It seems⁸ that the Civil Code of the Republic of Moldova is inspired by the theory of the immediate application of the new law, also called the theory of the ongoing legal situation, whose author is the renowned French scholar P. Roubier⁹. In fact, Prof. Marian Nicolae is of the same opinion, as he claims that „*Roubier's theory was also accepted by the legislator ... and the Bessarabian Civil Code of 2002 enshrines the same solutions in principle*”¹⁰. The foundation of Paul Roubier's theory is the immediate application of the new law, and regarding the problem of applying two successive laws over time that regulate one and the same legal hypothesis, this theory proposes the following three solutions: the retroactivity of the new law; the immediate application of the new law and the survival of the old law.

The fundamental principles regarding the application of civil law in time. The specialized literature enumerates, basically, two principles related to the application of the civil law in time: *the principle of the non-retroactivity of the law and the principle of the immediate application of the new civil law.*

The principle of non-retroactivity of civil law is enshrined in art. 7 par. (1) of the Civil Code, according to which „*civil law does not have retroactive effect*”. Therefore, the action of the law extends only to the facts produced in the interval between the entry into force and its termination. Acts produced prior to its entry into force do not fall under the scope of the law. The civil law, being applied only to situations arising after its entry into force, does not regulate legal situations¹¹ born before its entry into force. This is expressly provided in the Civil Code at art. 7 par. (1), which stipulates that the civil law does not modify or suppress the conditions for establishing a previously established legal situation, nor the conditions for extinguishing a previously extinguished legal situation. Also, the new law does not modify or abolish the already produced effects of an extinguished or ongoing legal situation. For example, from this legal provision we would conclude that the validity of the civil legal act is

7 For more details about these theories, see: Marian Nicolae, Contributions to the study of the conflict of laws in time in civil matters, Ed. Universul Juridic, Bucharest, 2013, pp. 174-298; Marian Nicolae, Civil Law. General theory. Vol. I, Theory of civil law, Ed. Solomon, Bucharest, 2017, pp. 436-448; Ionel Reghini, Șerban Diaconescu, Paul Vasilescu, Introduction to civil law, Bucharest, 2013, pp. 43-46.

8 We say this because in 2002, the special Commission for the finalization of the draft Civil Code proposed to the Parliament of the Republic of Moldova a draft Civil Code which included three articles dedicated to the action of the civil law in time, and which were entirely based on the theory of the immediate application of the new law. Unfortunately, that project was not accepted by the Parliament in the version proposed by that Commission.

9 P. Roubier, Le droit tranzitoire (Cours des lois dans temps), ed. II, ED. Dalloz, et Sirey, Paris, 1960.

10 Marian Nicolae, Contributions to the study of the conflict of laws in time in civil matters, Ed. Universul Juridic, Bucharest, 2013, page 251, but also page 85.

11 The term „legal situation”, in principle, is used only in the content of art. 7 of the Civil Code, otherwise it uses such notions as legal fact, legal relationship, civil rights, civil obligations... In turn, art. 419 par. (1) of the Civil Code provides that any person, even without justifying an interest, may, under the law, consult the publicity registers regarding a right, act, fact or a certain legal situation and obtain extracts or certified copies of these. In Paul Roubier's conception, the legal situation appears as a complex of rights, freedoms, faculties, functions, powers, and legal duties, with a subjective or objective character, as the case may be. For example, a legal situation may be not only the right to property or debt, but also the various liberties or civil faculties (e.g. the freedom to test vs. the faculty to opt for the collection of an open inheritance) or functions (e.g. attorneyship) or powers (e.g. parental authority). //M. Nicolae, Contributions..., page 227.

determined by the law in force at the time of its conclusion, and the civil law adopted after this moment cannot modify the civil legal act. Moreover, the draft of the nominated Civil Code, under art. 4 par. (2) expressly provided that the legal acts invalidated on the date of entry into force of the new law remain subject to the old law, even if, according to the new law, they would be fully valid. The new law does not govern civil legal situations that were fully realized by the time of its entry into force (for example, the validity of a will concluded in 2001 will be determined by the provisions of the Civil Code of 1964, not the provisions of the Civil Code of 2002). Instead, the new law governs the effects of legal acts that began before the entry into force of the new law, but continue to exist after the entry into force of the new law. In this sense, art. 7 par. (2) of the Civil Code states that the new law is applicable to legal situations in progress at the date of its entry into force (for example, a contract with successive execution concluded in 2000 for a period of 10 years, was governed, until the entry into force of the new Civil Code, by the Civil Code of 1964, and after the entry into force of the Civil Code of 2002, the effects of the successive contract are governed by this code). The legal provisions of art. 7 par. (1) and (2) of the Civil Code impose the conclusion *that the validity of the legal act is regulated by the law in force at the time of the conclusion of the civil legal act, and the effects produced by this act are regulated by the law in force at the time of their production.*

The principle of non-retroactivity of the civil law ensures the stability of civil legal relations, or, the subjects of civil legal relations have the certainty of being sure that the legal acts in which they are participating will not be able to be modified by a legal provision, subsequent to the production of the effects of the legal acts they have concluded.

In the Decision of the Constitutional Court no. 32 of December 29, 1998, it is specified that the principle of non-retroactivity of the law, expressly enshrined in art. 22 of the Constitution, *„pursues the protection of freedoms, contributes to the deepening of legal security, of certainty in interpersonal relations. The main value of the legal order consists in the opportunity offered to everyone to conform their behavior to the pre-established rules”.*

*The principle of immediate application of the new civil law*¹² is the basic foundation of P. Roubier's theory, which, as I stated, is found in the content of art. 7 of the Civil Code. In particular, the following provisions of the article 7 refer to the immediate application of the new civil law: *the new law is applicable to legal situations in progress on the date of its entry into force (paragraph 2); from the date of entry into force of the new law, the effects of the old law cease... (par. 3); in the case of contractual legal situations in progress at the date of entry into force of the new law, the old law will continue to govern the nature and extent of the rights and obligations of the parties, as well as any other contractual effects, **unless the new law provides otherwise (par. 4); the provisions of the new law apply** to the methods of exercising rights or executing obligations, as well as their*

12 About the importance of this principle of the application of the civil law in time, the field notes in Chapter VI „On the promulgation of laws” from the Project of the Civil Code of Bessarabia (1824), written by Petru Manega, state that: „In matters of law there is nothing more important, and at the same time more doubtful and difficult, than to determine when the new law is to be put into effect, and to draw the prescribed limits in its application.” Unfortunately, the Russian Empire did not allow the adoption and application of this important normative act on the territory of Bessarabia.

alienation, takeover, transformation or extinguishment. Also, **if the new law does not provide otherwise**, the clauses of a legal act concluded before the entry into force of the new law contrary to its imperative provisions are, from this date, devoid of any legal effect (paragraph 5); the provisions of the new law regarding both extinguishing and acquisitive prescription (usucapion) apply to the prescription term that began to run before the date of its entry into force and did not expire before that date. In this case, the previous term is taken into account (paragraph 6). For the proper understanding of these provisions, but also for their correct application, in what follows we will resort to the primary source from which they were inspired - the theory of legal situations presented by Paul Roubier, taking over for the most part the analysis made by Professor Marian Nicolae¹³. From the content of art. 7 Civil Code, the main features of the immediate application of the new law can be distinguished, namely the fact that from the date of entry into force of the new law, it applies exclusively to all future legal situations (Civil Code, art. 7 par. 3), legal situations in progress at the date of entry into force of the new law (Civil Code, art. 7 par. 2,), but also the legal effects produced by the legal situations born before the entry into force of the new law (Civil Code, art. 7 par. 1, final sentence; art. 7 par. 4-6, as the case may be). So, we could observe, that in principle, the new law applies to all legal situations in progress, except for the contractual situations expressly specified in art. 7 par. 4 and 5 of the Civil Code, on which, according to the law, the provisions of the old law can be applied.

According to Professor Marian Nicolae¹⁴, the immediate application of the new law is reserved exclusively for ongoing legal situations that include:

- the legal situations in the process of being constituted at the date of the appearance of the new law that modifies the conditions for their establishment;
- legal situations in the process of being extinguished on the date of the appearance of the new law that modifies the conditions for their extinguishment;
- the legal situations in the process of producing effects on the date of the appearance of the new law that modifies these effects.

In the case of legal situations in progress, the issue of the immediate application of the new law presents itself in a different way, as it concerns legal situations in the process of being established (or extinguished), on the one hand, and situations in the process of being realized, on the other hand, and in the case of the latter, as it relates to contractual or non-contractual legal situations¹⁵.

Referring to legal situations in the process of being established (or extinguished), the Civil Code in art. 7 par. 1 stipulates that „... *the new law does not modify or suppress the conditions for establishing a previously established legal situation, nor the conditions for extinguishing a previously*

13 M. Nicolae, Contributions..., pp. 234-243.

14 Ibidem, page 235.

15 Ibidem, page 236.

extinguished legal situation”. So, we can observe that the new law will not be able in any way, except retroactively, to get involved in the content of previously established legal situations, but also in the content of previously extinguished legal situations. As it is stated¹⁶, legal situations are created (or extinguished) instantly or continuously or successively, requiring a certain period of time to be born (or extinguished). In the case **of instant legal situations**, things are simple, because the law in force at the time when the legal situation was created or extinguished will apply, therefore the principle of non-retroactivity of the new law is applicable (Civil Code, art. 7, par. 1, first sentence).

On the other hand, in the case **of legal situations of continuous formation** (e.g. extinguishing or acquisitive prescription) or successive (e.g. testamentary succession) that extend over time, and they are not definitively established or extinguished on the date of entry into force of the new law, the solution of the conflict of laws is not resolved by applying the principle of non-retroactivity, but by the immediate application of the new law or, as the case may be, the supervision of the old law¹⁷.

So, in principle, the legal situations of continuous formation, such as the case of acquisitive or extinguishing prescription, are subject to the new law, under reservation of constitutive (or extinguishing) elements that had acquired their own value under the old provision¹⁸. In this sense, with regard to the expiration of the terms of extinguishing or acquisitive prescription, the Civil Code, in art. 7 par. 6-8 expressly provides that: „(6) *The provisions of the new law regarding both extinguishing and acquisitive prescription (usucapion) apply to the prescription term that began to run before the date of its entry into force and did not expire before that date. In this case, the previous term is taken into account. The beginning, suspension and interruption of the prescription term are determined, for the period prior to the entry into force of the new law, by the old law.* (7) *If the prescription term provided by the new law is shorter than that provided by the old law, then, starting with the date of entry into force of the new law, a new prescription term begins to run under the conditions of the new law. In this case, the previous term is not taken into account. The provisions of this paragraph also apply in the event that the new law declares prescriptive the right to action which according to the old law was non-prescriptively extinguishing.* (8) *In the case mentioned in par. (7), if the prescription term provided by the old law expires before the prescription term provided by the new law, the prescription is fulfilled upon the expiration of the period established by the old law.*”

With regard to **the situations of successive formation (or extinction)**, which involves the concurrence of two or more constitutive (or extinguishing) elements, the new law cannot, without retroactivity, revert the elements already achieved which constitute consummated facts, but may modify, without retroactivity, the elements remaining to be fulfilled and even to impose new conditions of validity, since the establishment (or extinction)

16 Idem.

17 Idem.

18 M. Nicolae, Contributions..., page 237.

of the situation is not yet finished¹⁹. For example, in the case of the acquisition of real rights subject to registration in a constitutive public register, 2 steps are followed successively, the conclusion of the translational deed of rights, and then the registration of the right in the publicity register. Law no. 131/2007, regarding road traffic safety, provided in art. 31-2²⁰, par. (1) that „*Unless the law provides otherwise, real rights over vehicles registered in the State Register of Transports are established, transferred, encumbered with other real rights only by registration in the State Register of Transports, based on the act or fact that establishes the registration under the law. If the law does not provide otherwise, real rights over vehicles registered in the State Transport Register are extinguished only by deleting them from the publicity register provided by law, with the owner's consent, expressed in the form provided by law*”. Thus, until the entry into force of these amendments, the real rights on the means of transport were acquired from the moment of the transmission of the means of transport, unless otherwise stipulated in the law or contract. The rule given, as we can observe, in Law no. 131/2007 was reversed, so that currently in order to acquire, for example, the ownership right over a means of transport, it is necessary for the right to be registered in the State Transport Register, which is a constitutive register of rights, similar to the Register real estate. So, if until the entry into force of art. 32-2 of Law 131/2007, for example, a sale-purchase contract of a car was concluded, the right of ownership of this car will be acquired from the moment of registration in the State Transport Register. However, it is necessary to say that the solution of conflicts of laws in time, in the example given above, was resolved in art. 20 of the Law on the Implementation of the Civil Code, which in particular provides that „*(1) The provisions of Chapter II (Constitutive Publicity Registers) of Title V, Book One of the Civil Code as amended by Law No. 133/2018 do not affects the rights that were acquired before March 1, 2019 and that were not registered by the acquirer before March 1, 2019. The acquirer of the right acquired before March 1, 2019 can request the registration of his right. (2) The provisions of paragraph (1) of this article apply only to the state transport register, the ship register or the naval catalog and other publicity registers of a constitutive nature (art. 283-12 of the Civil Code), for which, before March 1, 2019, the law did not recognize their constitutive nature*”.

Finally, regarding **the legal situations in progress**, we are going to distinguish two aspects: the future effects of the situations in progress and the future causes of extinguishing the situation in progress. These two aspects of **the legal situations in progress** are characteristic, as I mentioned, for the theory of legal situations presented by Paul Roubier, which was taken over, in principle, by the legislator of the Republic of Moldova (art. 7 of the Civil Code). We bring this fact back into discussion, because unfortunately, art. 7 of the Civil Code, referring to **legal situations in progress**, does not expressly refer to the future effects of ongoing situations and future causes of termination of the ongoing situation, providing in par. (2) only that „*... the new law is applicable to legal situations in progress on the date of its entry into force*”. Considering this, in our opinion, we are to interpret the provisions „*...*”

19 Idem.

20 This article was introduced by Law no. 133/2018.

the new law does not modify or abolish the already produced effects of a legal situation extinguished or in progress”, included in art. 7 par. (1), in the sense that the new law will regulate the future effects of legal situations, effects that are not extinguished when the new law enters into force. We must say that the draft of the Civil Code proposed to the Parliament of the Republic of Moldova contained an answer to this subject²¹. Thus, we can observe that art. 5 of the draft Civil Code expressly stated **that legal situations in the process of being constituted, amended or extinguished are, with regard to the conditions of establishment, amendment or extinguishment that have not yet been fulfilled, governed by the new law. The latter governs, equally, the future effects of legal situations in progress**²².

And finally, regarding **the contractual situations in progress**, these, in the Civil Code, are regulated in art. 7 par. (4) and (5). From the content of art. 7 par. (4) and (5) of the Civil Code, with regard to contractual relations in progress, the provisions of the new law, but also of the old law, will be applicable. For example, in accordance with the provisions of art. 7 par. (4) the nature and extent of the rights and obligations of the parties to an existing contract at the date of entry into force of the new law will continue to be governed by the law under which the contract was concluded and therefore the respective rights and obligations arose. Any other effects produced by the contract on the date of entry into force of the new law will also remain governed by the old law. For example, the manner of execution of the obligations established by the parties. The old law will continue to govern the nature and extent of the rights and obligations of the parties and other effects of the contract only to the extent that they were in existence on the date of entry into force

21 The draft Civil Code included three articles dedicated to the action of civil law in time, as follows:

Art. 4. Non-retroactivity of the civil law

(1) The civil law does not have retroactive effect, with the exceptions established by law. It does not modify or suppress the conditions for establishing a previously established legal situation, nor the conditions for extinguishing a previously extinguished legal situation. Likewise, the new law does not modify or abolish the already produced effects of an extinguished or ongoing legal situation. (2) Legal acts invalidated on the date of entry into force of the new law remain subject to the old law, even if, according to the new law, they would be fully valid.

Art. 5. Immediate application of the new law

(1) The new law is applicable to ongoing legal situations on the date of its entry into force. Legal situations in the process of being established, modified or extinguished are, with regard to the conditions of establishment, modification or extinguishment that have not yet been fulfilled, governed by the new law. The latter governs, equally, the future effects of legal situations in progress (s.n.).

(2) In the case of ongoing legal situations, from the date of entry into force of the new law, the effects of the old law cease, unless the new law provides otherwise.

Art. 6. Effects of the previous law

(1) In the case of contractual legal situations in progress at the date of entry into force of the new law, the old law will continue to govern the nature and extent of the rights and obligations of the parties, as well as any other contractual effects, unless by the new law it would be arranged otherwise.

(2) The provisions of the new law apply, regarding the ways of exercising rights or executing obligations, as well as those regarding their alienation, takeover, transformation or, as the case may be, their extinguishment. Also, if the new law does not provide otherwise, the clauses of a legal act concluded before the entry into force of the new law and which are contrary to its imperative provisions, are, from this date, devoid of any legal effects.

22 For example, if we assume that on February 28, 2019, a contract was declared void, the effects of the nullity of this contract will be, starting March 1, 2019, governed by the new law, i.e. by the current art. 331 of the Civil Code, and not of art. 219 of the Civil Code, in force upon the declaration of nullity.

of the new law. Those that will be born under the empire of the new law will be governed by it²³. On the other hand, in accordance with the provisions of art. 7 par. (5) of the Civil Code, the provisions of the new law apply to the methods of exercising rights or executing obligations, as well as their alienation, takeover, transformation or extinguishment. Also, if the new law does not provide otherwise, the clauses of a legal act concluded before the entry into force of the new law contrary to its imperative provisions are, from this date, devoid of any legal effect. We can therefore observe that the old law will govern the nature and extent of contractual rights and obligations, instead the new law will govern the contractual relationships expressly provided for in art. 7 par. (5) of the Civil Code.

Survival of the old law. The survival (ultraactivity) of the old civil law means its application, even though the new law entered into force, to some situations stipulated in the new law. Being an exception, the survival of the old law must also be expressly enshrined in the law. The legal basis of this exception is art. 7 par. (3) of the Civil Code, which orders that, from the date of entry into force of the new law, the effects of the old law cease, *except in cases where the new law provides otherwise*. Therefore, the old law will survive only if this is indicated in the new law. What are the arguments in support of this exception? Civil legal relations have a duration, especially contracts with successive execution over time, their effects being subsequent to the moment of conclusion of the contracts. The contracting parties, when concluding the contract, take into account the provisions of the legislation from that moment. This is why the development of the contract must be governed by the law in force at the time of the conclusion of the contract. If the new law that modifies those effects applies during the course of the contract, it would mean that a different will is attributed to the parties. Precisely for these reasons, the Civil Code, in art. 7 par. (4), orders that, in the case of contractual legal situations in progress at the date of entry into force of the new law, the old law will continue to govern the nature and extent of the rights and obligations of the parties, as well as other contractual effects, if the new law does not provide otherwise. Therefore, the rule in the case of ongoing contractual relations resides in the fact that the new law does not affect them, i.e. it is assumed that these relations are regulated by the old law. This presumption can be overturned by an express provision of the new law. At the same time, we must take into account the provisions of art. 7 par. (5) of the Civil Code, which state that, in the case of ongoing contracts, the new law „*applies to the methods of exercising rights or executing obligations, as well as their alienation, takeover, transformation or extinguishment*”.

A contractual clause, contained in a contract concluded before the entry into force of the new law, contrary to the new law is void, according to the general rule. Such a contractual clause produces legal effects only if the new law stipulates the possibility of applying the contractual clause contrary to the imperative provisions of the new law. This is provided in art. 7 par. (5), according to which, unless the new law provides otherwise, the

23 See, Commentary on the Civil Code, Vol. I, Chisinau, 2005, ARC Publishing House, page 33.

clauses of a legal act concluded before the entry into force of the new law contrary to its imperative provisions are, from this date, devoid of any legal effect.

In conclusion, we could say that, in the practical determination of the law applicable to a concrete legal situation, in compliance with the above-mentioned principles, it is important to take into account the following rule: *a legal situation produces those effects that are provided by the civil law in force on the date of its production, if the contrary is not stipulated in the new law.*

Retroactivity of the new civil law. Non-retroactivity of the new civil law is the rule, retroactivity is the exception. The retroactivity of the civil law means the application of the new civil law to legal situations prior to its entry into force. This exception is allowed only if it is expressly provided in the new law that it also applies to previous facts. In other words, retroactivity (as an exception) is not presumed, it must be express.

The issue of retroactivity of the law was also debated in two decisions of the Constitutional Court: no. 32 of October 29, 1998 and no. 26 of May 23, 2002. In Decision no. 32, the Constitutional Court states: „*The law does not apply to acts committed before its entry into force, i.e. it does not have retroactive effect. It disposes only for the present and the future and has no legal effects for the past*”. In this ruling, the Constitutional Court mentioned that only milder criminal or administrative law can have retroactive effect. On the other hand, in Decision no. 26, the Constitutional Court ordered otherwise, admitting the possibility of retroactivity not only of the milder criminal law, but also of other laws, including the civil ones. Starting from the importance of the principle of non-retroactivity, the Constitutional Court ruled in this decision: „*The principle of non-retroactivity of the law has a universal character, it is related to the stability of the legal order, aims to protect freedoms, contributes to the deepening of legal security and the certainty of interpersonal relationships. It should also be noted that the principle of non-retroactivity of the law is not **an absolute principle**. However, art. 22 of the Constitution provides for the retroactivity of more favorable criminal legal norms. Apart from this, the contemporary theory of law admits as an exception to the principle of non-retroactivity of the law legal norms with an imperative character - **interpretative laws, as well as legal norms in which the legislator has expressly established that they will be applied retroactively***”.

Starting from the content of this decision of the Constitutional Court, it is necessary to state that the civil law can have retroactive effect: **a) if the new law indicates its retroactivity; b) in the case of interpretative civil law.**

In order to be in the presence of the first case of retroactivity, it is necessary that the new civil law expressly stipulates all the relationships that appeared before its entry into force and which are regulated by it. Being an exception to the principle of non-retroactivity, retroactivity takes place only if provided for in the new law.

However, this will not be able to regulate all the relations that were regulated by the

old law, but only a part of them²⁴.

The second exception to the principle of non-retroactivity of the civil law is the case of interpretative laws, which explain the meaning of previous laws, producing effects from the date of entry into force of the laws they interpret and with which they form a common body. In other words, the interpretative law is integrated into the interpreted law, the latter applying even to the past, with the meaning established by the legislator. In reality, the interpretative law is necessarily retroactive, because it orders to appreciate the situation arising under the power of the old law or the doubtful situation, according to an interpretation that, in the absence of the interpretative law, the jurisdictional body would not confirm. As we have seen, this position is supported by the Constitutional Court in Decision no. 26 of May 23, 2002.

In conclusion, based on the findings above, we affirm that through the systemic interpretation of art. 7 par. 1 of the Civil Code of the Republic of Moldova, the civil legal norm, as an exception, has a retroactive character when and only when this retroactive character is expressly provided in the new law.

24 Article 7 of the Civil Code should include a general provision that admits the possibility of the retroactivity of the civil law. The argument for this idea consists in the provisions of the Constitutional Court Decision no. 26 of May 23, 2002. The draft Civil Code, to which references were made above, provided in art. 4: „The civil law does not have retroactive effect, with the exceptions established by law (s.n.)”.

Effectiveness of individual complaints before the International mechanisms' protection of Human Rights against Russian Federation

This is actually one of the very important cases when international court touched factually conflict among two Council of Europe member states and delivered judgment on interstate application of GEORGIA v. RUSSIA (I). It showed very clearly how important it is for Georgia, to use international mechanisms protection of Human Rights. Together with interstate judgement delivered 3 July 2014 (Merits) we should not devastate importance of the judgments delivered on individual applications, which underlines individuals' rights to apply. There are much more opportunity for individuals to protect rights definitely in individual applications. 20th of December 2016, ECHR delivered judgments in cases: Shioshvili and others vs. Russia (Application no. 19356/07), Berdzenishvili and others v Russia (Application no. 14594/07); Kbilashvili v. Russia (Application no. 14597/07; Givishvili v. Russia (Application no. 14976/07); Nachkebia v. Russia (Application no. 14978/07); Chkaidze and Jaoshvili v. Russia (Application no. 15221/07); Gigashvili v. Russia (Application no. 16706/07).

Just only Individual measure on the case Shioshvili and others vs. Russia was executed, but General measures on the same case and the rest of the cases mentioned above are under Enhanced supervision of the Committee of Ministers because of the Complexity of the Problem.

International mechanisms protection of Human Rights for individuals and states needs to become more effective and stronger to exercise their duty. And States of all over the world have to be united to work on creation new avenues challenged by the modern reality and protect values proclaimed by the international conventions for justice.

Key words: international law, Human Rights, Georgia, Russian Federation

Introduction

In this short publication, I will try to show you how important it is for Georgia, to use international mechanisms protection of Human Rights. Especially now, this strategy should be in the agenda of the State, as it is one of the effective mechanisms' protection of Human

Rights because of the Occupied territories¹ and increasing threat to the National Security of Georgia, coming from the Russian Federation. It has great importance to exist international protection mechanisms for any State, to be available for the protection applied not only for individuals' rights, but also statehood as such. In a modern reality the forms of war become very varied and Georgia experiences a different kind of attacks from the Russian side. I hope these cases, mentioned in the article, litigated before ECHR will become one of the examples, together with other cases already litigated before International Tribunals by other professionals, how important is to do at list what is possible and most effective at the moment, when other opportunities becoming useless and ineffective. In spite of the statistics of not executed decisions², it is considerable, when the Court says as an outcome, that the respondent State violated applicants' rights.

This is important to mention that, in the 1918 year, Georgia³ like Poland regained independence which did not last for a long time. In 1921 Georgia⁴ was occupied by "red army" and became a part of the Soviet Union.⁵

In the 1991 year, Georgia regained independence again⁶. This resulted to the internal armed conflicts in Abkhazia⁷ and Samachablo⁸ (South Ossetia). Separatists were supported

1 General Assembly Adopts Text on Status of Georgia's Refugees, Internally Displaced, Calling upon Geneva Participants to Intensify Efforts <https://www.un.org/press/en/2019/ga12151.doc.htm>, access: 12.11.2024

2 Council of Europe Publishing Editions Human rights files, No. 19. The execution of judgments of the European Court of Human Right. Pages 41-45 [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-19\(2008\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-19(2008).pdf), access: 10.11.2024.

3 Historical dictionary of Georgia. Alexander Mikaberidze. Published by Rowman & Littlefield. 2015. https://books.google.pl/books?id=JNNQCgAAQBAJ&pg=PA34&lpg=PA34&dq=In+1921+Georgia+was+occupied+by+%E2%80%9Cred+army%E2%80%9D+and+Georgia+become+a+part+of+the+Soviet+Union&source=bl&ots=y9JGDO26WF&sig=ACfU3U2Aw0L3SY98EORUIH_Bj3C8fDDA5w&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjWkYDPyJrmAhUVShUIHTh2AUE4FBD0ATABegQlChAC#v=onepage&q=In+201921%20Georgia%20was%20occupied%20by%20%E2%80%9Cred%20army%E2%80%9D%20and%20Georgia%20become%20a%20part%20of%20the%20Soviet%20Union&f=false, access: 10.11.2024.

4 The Making of Modern Georgia, 1918-2012. The first Georgian republic and its successors. Edited by Stephen f. Jones. 2014.

https://books.google.pl/books?id=XMQTAAwAAQBAJ&pg=PA322&lpg=PA322&dq=In+1921+Georgia+was+occupied+by+%E2%80%9Cred+army%E2%80%9D+and+Georgia+become+a+part+of+the+Soviet+Union&source=bl&ots=2i_zzgr8yv&sig=ACfU3UOPksOUSUpokIqeu9eQ3K8yjN9ieQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKewjWkYDPyJrmAhUVShUIHTh2AUE4FBD0ATACegQlCRAC#v=onepage&q=In+201921%20Georgia%20was%20occupied%20by%20%E2%80%9Cred%20army%E2%80%9D%20and%20Georgia%20become%20a%20part%20of%20the%20Soviet%20Union&f=false, access: 10.11.2024.

5 The Soviet occupation of Georgia in 1921 and the Russian-Georgian war of August 2008: Historical analogy as a memory project https://www.researchgate.net/publication/332241087_The_Soviet_occupation_of_Georgia_in_1921_and_the_Russian-Georgian_war_of_August_2008_Historical_analogy_as_a_memory_project, access: 10.11.2024

6 Supreme Council of the Republic of Georgia "Act of Restoration of State Independence of Georgia" <https://matzne.gov.ge/en/document/view/32362?publication=0>, access: 10.11.2024

7 Human Rights Watch. 1 March 1995 Georgia/Abkhazia: Violations of the Laws of War and Russia's Role in the Conflict <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8274.html>

8 Human Rights Watch. Q & A: Violence in South Ossetia <https://www.hrw.org/news/2008/08/15/q-violence-south-ossetia>, access: 10.11.2024.

by the Russian⁹ Federation¹⁰. Consequently, Georgia lost de facto control on above-mentioned territories there are almost 400 000 internally displaced persons in Georgia, who lost property because of the conflict in 1991-1993¹¹.

In 2006, Georgia detained Russian military officers over allegations of spying for Moscow.¹² The men were later freed and expelled from the country.¹³ In response, Russia recalled¹⁴ its ambassador¹⁵ and suspended all means of transportation to and from Georgia¹⁶, as well as postal communication. Banning Georgian products export to Russia¹⁷ (Borjomi, wine) followed by massive deportation of ethnic Georgians living on the territory of the Russian Federation took place¹⁸. In such a factual background, I started litigation of 7 cases against Russian Federation before the European Court of Human Rights.

After 10 years – 20th of December 2016, ECHR delivered judgments in cases: Shioshvili and others vs. Russia (Application no. 19356/07)¹⁹, Berdzenishvili and others v. Russia (Application no. 14594/07); Kbilashvili v. Russia (Application no. 14597/07; Givishvili v. Russia (Application no. 14976/07); Nachkebia v. Russia (Application no. 14978/07); Chkaidze and Jaoshvili v. Russia (Application no. 15221/07); Gigashvili v. Russia (Application no. 16706/07)²⁰.

Individual measure of the CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Application no. 19356/07) was executed in July 2017 by respondent state. The applicants received EUR 30,000. General measure of the CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS

9 Human Rights Watch. GEORGIA/ABKHAZIA: VIOLATIONS OF THE LAWS OF WAR AND RUSSIA'S ROLE IN THE CONFLICT. March 1995. <https://www.hrw.org/reports/1995/Georgia2.htm>, access: 09.11.2024.

10 Journal Problems of Post-Communism. Volume 66, 2019- Issue 3. The Irreversibility of History. The Conflicts in South Ossetia and Abkhazia. Pages 172-185 | Published online: 19 Dec 2017 Author: Stylianos A. Sotiriou <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10758216.2017.1406310>

11 Submission by the United Nations High Commissioner for Refugees for the Office of the High Commissioner for Human Rights' Compilation Report- Universal Periodic Review: GEORGIA <https://www.refworld.org/pdfid/4c4d2bfa2.pdf>, access: 10.11.2024.

12 The guardian "Georgia arrests Russian officers for spying and surrounds army HQ" <https://www.theguardian.com/world/2006/sep/28/russia.georgia>, access: 10.11.2024.

13 Radio liberty "Georgia To Hand Over Arrested Russians to OSCE" <https://www.rferl.org/a/1071731.html>, access: 10.11.2024.

14 ReliefWeb Russia recalls ambassador to Georgia, plans evacuation <https://reliefweb.int/report/georgia/russia-recalls-ambassador-georgia-plans-evacuation>

15 Radio liberty "Russia Recalls Georgian Ambassador Over Spy Scandal" <https://www.rferl.org/a/1071681.html>, access: 10.11.2024.

16 Radio liberty "Russia Suspends Transport, Postal Links to Georgia" <https://www.rferl.org/a/1071749.html>, access: 10.11.2024.

17 Putin pinched by Russia-Georgia crisis. Published on 19 Oct 2006 <https://reliefweb.int/report/georgia/putin-pinched-russia-georgia-crisis>

18 Human Rights Watch. Singled Out. Russia's Detention and Expulsion of Georgians. September 30, 2007 <https://www.hrw.org/report/2007/09/30/singled-out/russias-detention-and-expulsion-georgians>, access: 10.11.2024.

19 CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Application no. 19356/07) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169650>, access: 10.11.2024.

20 CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Applications nos. 14594/07, 14597/07, 14976/07, 14978/07, 15221/07, 16369/07 and 16706/07) 20 December 2016 JUDGMENT (Merits) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169648>, access: 10.12.2024

v. RUSSIA (Application no. 19356/07) is still under Enhanced supervision because of the complexity of the problem²¹. On the rest of above mentioned cases Court delivered additional Judgements about just satisfaction issues on 26 March 2019.²² (Become final on June 26 2019) Are executed in 2019/2020 years²³.

Moreover, on 26 March 2007 the Georgian Government lodged interstate application with the Court (no. 13255/07) against the Russian Federation²⁴ on behalf of the citizens of Georgia on the same issue.

There are very interesting assessments of the court in the judgments which are similar to the court assessments in interstate judgement on the CASE OF GEORGIA v. RUSSIA (I) (Application no. 13255/07, 3 July 2014). the Court concluded, that the expulsions of Georgian nationals' cases before the local courts in Russian Federation were not carried out on the basis of, a reasonable and objective examination of the particular case and this amounted to an administrative practice in breach of Article 4 of Protocol No. 4.²⁵

We also claimed before the court violation of Article 5 § 1 of ECHR, the Court made an assessment in favour of the applicants, that the expulsions of the Georgian nationals were preceded by massive arrests and detention.

Accordingly, the fact that those expulsions were described as “collective” by the Court considered that the arrests and detentions of Georgian nationals during the period in question amounted to an administrative practice in breach of Article 5 § 1 of the Convention.²⁶

Concerning violation of the rights provided by article 5 § 4 of the convention the Court reiterated that arrested or detained persons are entitled to a review bearing upon the procedural and substantive conditions which are essential for the “lawfulness”, in the sense of the Convention, of their deprivation of liberty.²⁷

As it was mentioned in the inter-State case Georgia v. Russia (I) regarding the conditions of detention of Georgian nationals in autumn 2006 The Court reiterated its

21 CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. Russia | Application N°: 19356/07 | Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 | Latest Decision: see Status of Execution <http://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-46589>, access: 10.12.2024

22 CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Applications nos. 14594/07 and 6 others) 26 March 2019 JUDGMENT (Just satisfaction) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191926>, access: 10.12.2024

23 CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. Russia | Application N°: 14594/07 | Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 | Latest Decision: see Status of Execution <http://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-46587>, , access: 10.12.2024

24 Case of Georgia v. Russia (I) (Application no. 13255/07) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, , access: 10.12.2024

25 Case of Georgia v. Russia (I) (Application no. 13255/07) (§§ 175, 178) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, , access: 10.12.2024

26 Case of Georgia v. Russia (I) (Application no. 13255/07) (§§ 185-187) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, access: 10.12.2024

27 Case of Georgia v. Russia (I) (Application no. 13255/07) (§§ 183) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, access: 10.12.2024

findings in individuals cases judgments. The Court has indicated on several occasions that overcrowding in Russian prisons was a matter of particular concern to it. In a large number of cases, it has consistently found a violation of the applicants' rights on account of a lack of sufficient personal space during their detention. The Court also referred to the report of the European Committee for the Prevention of Torture (CPT) on the Russian Federation of December 2001 (report to the Russian Government on the CPT's visit to the Russian Federation from 2 to 7 December 2001, § 32, CPT/Inf (2003) 30).²⁸

Accordingly, the court concluded that there has been a violation of article 13 of the Convention taken in conjunction with article 3 because of not have effective measures to be used for the protection from violations happening during detention.

In the case *Shioshvili and others vs. Russia* (Application no. 19356/07), we were arguing that all above-mentioned violations occurred just only against ethnic Georgians, because of the attitude of the Russian Federation's authority. The whole campaign was organized as a reaction on the political tensions between the Russian Federation and Georgia, reached a climax at the end of the summer of 2006. On 27 September 2006 four Russian officers were arrested in Tbilisi which followed to the suspension by the Russian Federation on 3 October 2006 of all aerial, road, maritime, railway, postal and financial links with Georgia. Based on this background information, it should be clear that violations occurred in Russia were against ethnic Georgian nationals, violating article 14 of the Convention taken together with other articles mentioned above. Despite, the court considered, that in the particular circumstances of the case, the complaints lodged by the applicants under Article 14 of the Convention taken in conjunction with Articles 2 and 4 of Protocol No. 4 are the same, even though submitted under a different angle. The Court found a violation of Article 4 of Protocol No. 4 regarding the expulsion of the first applicant and concluded that the other four applicants were not expelled, but the court did not take into consideration the reason why the other four applicants were not expelled. It's because of the reason that even without inquiring during the trial that the first applicant has four minor children, nothing to say about her pregnancy. So unfortunately the court considered that it was unnecessary to determine whether there has in the instant case been a violation of Article 14 taken in conjunction with those provisions on account of discriminatory treatment against Georgian nationals.²⁹

I would like to recall as well, that because of the reason that just only the first applicant was expelled according to the court decision and the rest four applicants not, become one of the reasons for the officers of the Russian migration service in Derbent City of Dagestan

28 see *Case of Georgia v. Russia (I)* (Application no. 13255/07) (§§ 201-202) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, access: 10.12.2024

29 *CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA* (Application no. 19356/07) Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 (§§ 94) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169650>, access: 11.12.2024

republic³⁰ not allowing the first applicant to cross the border with her four minor children; Consequently becoming the reason of violations during her stay in the city, nothing to say about the ninth month pregnancy.

If we look into the ECHR assessment concerning domestic remedies in the Russian Federation against arrest, detention and expulsion orders the Court established that:

“It considers that in the Russian Federation those obstacles arose as a result of the procedures carried out before the Russian courts as described by the Georgian witnesses, namely, that they had been brought before the courts in groups. Whilst some referred to an interview with a judge lasting an average of five minutes and with no proper examination of the facts of the case, others said that they had not been allowed into the courtroom and had waited in the corridors, or even in the buses that had delivered them to the court, with other Georgian nationals. They said that they had subsequently been ordered to sign the court decisions without having been able to read the contents or obtain a copy of the decision. They had had neither an interpreter nor a lawyer. As a general rule, both the judges and the police officers had discouraged them from appealing, telling them that there had been an order to expel Georgian nationals.”³¹

Accordingly, we can assume that the Judge in Russia, didn't even try to get the information, that the first applicant was living in the Russian Federation together with four minor children, thus didn't indicate minor children in the decision. If we look through the paragraph 89 of the decision of the *CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA* we can read that, Georgians did not have opportunity to have neither an interpreter nor a lawyer and as a general rule, “both the judges and the police officers had discouraged them from appealing, telling them that there had been an order to expel Georgian nationals.”³² So this is the chain of mistakes done during procedures become the reason for this administrative practice.

The same applies to the complaint under Article 14 of the Convention in conjunction with Articles 3 and 13 of the Convention. The Court noted that the applicants have not shown that other persons, non-Georgian nationals, had been treated differently in a situation comparable to the applicants' stay in Derbent. According to the court statement applicants failed to establish that not providing the applicants with support in Derbent was based on their nationality and not a general practice of the Russian authorities. Unfortunately the court did not take in to consideration the fact that just only Georgian nationals were

30 Republic of Dagestan is a member state of the Russian Federation.

31 see *Case of Georgia v. Russia (I)* (Application no. 13255/07) (§§ 153) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>, access: 12.11.2024

32 *CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA* (Application no. 19356/07) Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 (§§ 89) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169650>, access: 12.11.2024

withdrawn from the train and rest of travellers allowed to continue their way to Baku.³³ In the application lodged before the ECHR it was indicated very clearly that: “On the evening of their second day of travel, approximately at 10.30 pm of 22 November 2006, the train was approaching the Russian – Azerbaijani border when the Russian migration authorities stopped it. There were approximately 30 ethnic Georgians travelling in the train, among other passengers. Russian migration officers asked every Georgian traveller to get off the train with their belongings. They collected the Georgians’ identity and travel documents, asked them to complete the travel declaration forms and searched their belongings. Russian migration officers gave no explanation for their actions.

After finishing their search, the Russian migration officers informed all travellers from Georgia, including the applicants, that there were various irregularities in their documents which prevented them from continuing their journey on that train. All non-Georgian travellers on the train were then allowed to resume their journey despite similar irregularities in their identity and travel documents, such as invalid passports and unregistered documentation.”³⁴

In the rest of the cases *Berdzenishvili and others v Russia* (Application no. 14594/07); *Kbilashvili v. Russia* (Application no. 14597/07; *Givishvili v. Russia* (Application no. 14976/07); *Nachkebia v. Russia* (Application no. 14978/07); *Chkaidze and Jaoshvili v. Russia* (Application no. 15221/07); *Gigashvili v. Russia* (Application no. 16706/07) The Court made similar statements concerning, the complaints lodged by the applicants under Article 14 taken in conjunction with Article 5 § 1 and Articles 2 and 4 of Protocol No. 4.

The Court also considered it unnecessary to determine whether there has been a violation of Article 14 of the Convention taken in conjunction with Article 3, because of the reason that the inadequacy of the conditions of detention in Russian prisons concerned all the detainees regardless of their nationality.³⁵

I consider this assumption of the Court to be very controversial. Article 14 of ECHR says: “The enjoyment of the rights and freedoms set forth in this Convention shall be secured without discrimination on any ground such as sex, race, colour, language, religion, political or other opinion, national or social origin, association with a national minority, property, birth or other status.”

In the partly dissenting opinion of judge Tsotsoria we can read that: “The violation of the rights of Georgians based on their nationality and ethnic origin was deeply rooted in discrimination, which is the fundamental aspect of the present case. Accordingly, failure to

33 CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Application no. 19356/07) Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 (§§ 95) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169650>, access: 12.11.2024

34 Application lodged before the ECHR by the representative of the applicants Nikoloz Legashvili.

35 CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Applications nos. 14594/07, 14597/07, 14976/07, 14978/07, 15221/07, 16369/07 and 16706/07) 20 December 2016 JUDGMENT (Merits) (§§ 136-137) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169648>

examine Article 14 artificially reduces the scope of the non-discrimination provision of the Convention and disregards the very core feature of this inter-State application, especially considering that the Court's practice regarding Article 14³⁶ has already been the subject of criticism.³⁷

This is also very clearly mentioned in the partly dissenting opinion of judge Tsotsoria and I fully agree that, all the violations in these cases were done towards ethnic Georgians, because of their nationality and this was very obvious that discriminatory attitude was the main reason of the violations occurred in autumn 2006.

"The Georgian witnesses heard by the Court confirmed that the underlying reason for the abuse of their rights, unlike other nationalities at the material time, was their ethnicity. Witnesses recalled being insulted, threatened and told: "you have to leave Russia, there is no room for you" and "you're being deported because you're Georgians",³⁸ "be happy you're still alive" (see paragraph 46, and Annex, § 6). There was an overwhelming public perception that the expulsion campaign was directed particularly against ethnic Georgians. In the case of G.V., cited by the respondent State as an example of a successful appeal at national level, the claimant argued that he should not have been expelled because, among other reasons, he was not ethnic Georgian, despite his Georgian citizenship.^{39,40} In spite of the critical issues these judgements are very important for Georgia.

One-week armed conflict between Georgia and Russia in August 2008⁴¹ caused big loss of civilian life and displacement of over 190 000 individuals some 28 000 of which still remain displaced and have small chances of returning to their temporary place of residence. I've lodged more than 200 conflict effected individuals' cases pending before ECHR. While Georgia cooperate with the International Criminal Court by providing information with respect to crimes against humanity and war crimes that allegedly took place, Russian Federation failed to demonstrate genuinely commitment to investigate these

36 Harris, O'Boyle & Warbrick, "Law of the European Convention on Human Rights", 2nd edition, Oxford University Press, 2009, p 578; Samantha Knights, "Freedom of Religion, Minorities, and the Law", Oxford University Press, 2007, pp. 56-57; Janneke Gerards, "The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention on Human Rights", Human Rights Law Review Vol. 13 no.1, 2013, pp. 99-124; Ivana Radacic, "Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights", The European Journal of International Law Vol. 19 no. 4, 2008, pp. 841-57; Dissenting opinion of Judge Bonello in *Angelova v. Bulgaria*, no. 38361/97, ECHR 2002 IV.

37 see *Case of Georgia v. Russia (I)* (Application no. 13255/07) (page 69) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>

38 Witness Statement no.2, Verbatim Record of the oral evidence given by the witnesses before the delegation of judges of the Grand Chamber from 31 January to 4 February 2011 (hereafter "Verbatim Record"), pp. 35, 37.

39 Materials submitted by the respondent State on 16.03.2009 for the hearing on admissibility of the application, pp. 199-200 (in Russian), an English translation of the same document was provided on 06.04.2009, pp. 215-16.

40 see *Case of Georgia v. Russia (I)* (Application no. 13255/07) (page 71-72) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>

41 Human Rights Watch. *Up in Flames. Humanitarian Law Violations and Civilian Victims in the Conflict over South Ossetia*. January 23, 2009. <https://www.hrw.org/report/2009/01/23/flames/humanitarian-law-violations-and-civilian-victims-conflict-over-south>

crimes.

International Criminal Court started investigation⁴² on Georgian situation because of the war 2008 with Russian Federation.

The International Criminal Court (ICC) is the world's only permanent international court with a mandate to investigate and prosecute genocide, crimes against humanity, war crimes, and the crime of aggression.⁴³

The International Criminal Court (ICC) investigates and, where warranted, tries individuals charged with the gravest crimes of concern to the international community: genocide, war crimes, crimes against humanity and the crime of aggression. As a court of last resort, it seeks to complement, not replace, national Courts. Governed by an international treaty called the Rome Statute.

This is very important, this case to be investigated effectively, which could be used as an example for other situations especially in Eastern European Countries. As it is the first case investigated by ICC on the Eurasia continent, this is very important what will be the outcome of this investigation. One of the main challenges of this investigation is the fact that Russia refuses to cooperate with investigation not providing access to the occupied territory of Samachablo (South Ossetia).

30-th of June 2022, the public Pre-Trial Chamber I of the International Criminal Court ('ICC' or 'Court') issued the public redacted versions of arrest warrants for three individuals in the context of the situation in Georgia: Mr Mikhail Mayramovich Mindzaev, Mr Gamlet Guchmazov and Mr David Georgiyevich Sanakoev.⁴⁴

The European Court of Human Rights is an international court set up in 1959. It rules on individual or State applications alleging violations of the civil and political rights set out in the European Convention on Human Rights. Since 1998 it has sat as a full-time court and individuals can apply to it directly. The Court examined hundreds of thousands applications since it was set up. Its judgments are binding on the countries concerned and have led governments to alter their legislation and administrative practice in a wide range of areas. The Court's case-law makes the Convention a modern and powerful living instrument for meeting new challenges and consolidating the rule of law and democracy in Europe. The Court is based in Strasbourg, in the Human Rights Building designed by the British architect Lord Richard Rogers in 1995 – a building whose image is known worldwide. The Court monitors respect for the human rights of 700 million Europeans in the 46 Council of Europe member States that have ratified the Convention.⁴⁵

The European Court of Human Rights has ruled that following the 2008 August War,

42 Decision on the Prosecutor's request for authorization of an investigation. ICC-01/15-12. 27 January 2016 | Pre-Trial Chamber I | Decision. Case: Situation in Georgia <https://www.icc-cpi.int/Pages/record.aspx?docNo=ICC-01/15-12>

43 <https://www.icc-cpi.int>

44 <https://www.icc-cpi.int/news/situation-georgia-icc-pre-trial-chamber-delivers-three-arrest-warrants>

45 <https://www.echr.coe.int/general-presentation>

the Russian Federation has exercised ‘effective control’ over Abkhazia and South Ossetia. 21-st of January 2021, ECHR made very important judgement (CASE OF GEORGIA v. RUSSIA (II) GRAND CHAMBER (Application no. 38263/08)). This judgment will be having effect on all cases connected with the same issue. This is why we need to continue litigation of cases already pending before ECHR and start massive litigation of conflict effected individuals’ cases before ECHR. European Court of Human Rights (ECHR) said, that Russia was responsible for the breach of six articles of the European Convention of Human Rights, as well as for failure to conduct an effective investigation into the alleged breach of the right to life, in the aftermath of the Russo-Georgian War of August 2008. The ECHR has also established numerous violations of the Convention by Russia.

According to the Resolution of the European Court of Human Rights on the consequences of the cessation of membership of the Russian Federation to the Council of Europe in light of Article 58 of the European Convention on Human Rights⁴⁶ The Russian Federation ceases to be a High Contracting Party to the Convention on 16 September 2022. The Court remains competent to deal with applications directed against the Russian Federation in relation to acts or omissions capable of constituting a violation of the Convention provided that they occurred until 16 September 2022;

Implementation of International standards protection of Human Rights is very important for Georgia. There are almost 400 000 IDPs in Georgia, those who lost property because of the conflict in 1991-1993 and war with Russia in 2008⁴⁷. The main and real reasons for these conflicts are Georgia’s aspiration for independence and European values. Not only IDPs but also other citizens of Georgia don’t have the opportunity to travel without obstacles within the State borders, recognised by the international community (one-third of Georgia is occupied by Russian Federation).

There are no decisions done yet on individual applications lodged before the European Court of Human Rights, about kidnapping and borderization cases, but on 9-th April 2024 ECHR made a judgement on interstate CASE OF GEORGIA v. RUSSIA (IV) (Application no. 39611/18)⁴⁸. Judgement relates to events that took place between 2009 and September 16, 2022, before the Russian Federation ceases to be a member of the Council of Europe.⁴⁹

The court unanimously held, that there has been a violation of the substantive and procedural limbs of Articles 2 and 3 of the Convention; At the same time held that there has been a violation of Articles 5 § 1 and 8 of the Convention, Articles 1 and 2 of Protocol

46 https://echr.coe.int/Documents/Resolution_ECHR_cessation_membership_Russia_CoE_ENG.pdf

47 Protection of Internally Displaced Persons in Georgia: A Gap Analysis. July 2009. <https://www.unhcr.org/4ad827f59.pdf>

48 CASE OF GEORGIA v. RUSSIA (IV) (Application no. 39611/18) <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-232000>

49 Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 16 March 2022 at the 1428ter meeting of the Ministers’ Deputies) <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>

No. 1 and Article 2 of Protocol No. 4;

17 March 2023, Pre-Trial Chamber II of the International Criminal Court (“ICC” or “the Court”) issued warrants of arrest for two individuals in the context of the situation in Ukraine: Mr Vladimir Vladimirovich Putin and Ms Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Mr Vladimir Vladimirovich Putin, born on 7 October 1952, President of the Russian Federation, is allegedly responsible for the war crime of unlawful deportation of population (children) and that of unlawful transfer of population (children) from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation (under articles 8(2)(a)(vii) and 8(2)(b)(viii) of the Rome Statute). The crimes were allegedly committed in Ukrainian occupied territory at least from 24 February 2022. There are reasonable grounds to believe that Mr Putin bears individual criminal responsibility for the aforementioned crimes, (i) for having committed the acts directly, jointly with others and/or through others (article 25(3)(a) of the Rome Statute), and (ii) for his failure to exercise control properly over civilian and military subordinates who committed the acts, or allowed for their commission, and who were under his effective authority and control, pursuant to superior responsibility (article 28(b) of the Rome Statute).⁵⁰

Pre-Trial Chamber II considered, based on the Prosecution’s applications of 22 February 2023, that there are reasonable grounds to believe that each suspect bear responsibility for the war crime of unlawful deportation of population and that of unlawful transfer of population from occupied areas of Ukraine to the Russian Federation, in prejudice of Ukrainian children.⁵¹

On 24 June 2024, Pre-Trial Chamber II of the International Criminal Court (“ICC” or “Court”), composed of Judge Rosario Salvatore Aitala, Presiding, Judge Sergio Gerardo Ugalde Godínez and Judge Haykel Ben Mahfoudh, issued warrants of arrest for two individuals, Mr Sergei Kuzhugetovich Shoigu and Mr Valery Vasilyevich Gerasimov, in the context of the situation in Ukraine for alleged international crimes committed from at least 10 October 2022 until at least 9 March 2023.⁵²

7 of April 2022 UN General Assembly votes to suspend Russia from the Human Rights Council the UN General Assembly adopted a resolution. This is not the first time that a Member State has had its membership of the Human Rights Council suspended. Libya lost its seat in 2011, following repression of protests by ruler Muammar Gaddafi, who was later overthrown.⁵³

Most recent GRAND CHAMBER judgement against Russian Federation was made

50 <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

51 <https://www.icc-cpi.int/news/statement-prosecutor-karim-khan-kc-issuance-arrest-warrants-against-president-vladimir-putin>, access: 10.09.2024

52 <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-sergei-kuzhugetovich-shoigu-and>, access: 10.09.2024

53 <https://news.un.org/en/story/2022/04/1115782>, , access: 10.11.2024

by the European Court of Human Rights on 25 of June 2024. in the case “Ukraine against Russia (regarding Crimea)” CASE OF UKRAINE v. RUSSIA (RE CRIMEA) (Applications nos. 20958/14 and 38334/18).⁵⁴

The European Court of Human Rights has ruled unanimously that articles 2 (right to life), 3 (prohibition of inhuman or degrading dignity, treatment), 5 (right to liberty and personal untouchability), 6 (right to a fair trial), 7 (no punishment without law), 8 (right to respect for private and family life), 9 (freedom of religion), 10 (freedom of expression), 11 (freedom of assembly), 14 (prohibition of discrimination) and 18 (restriction of the application of restrictions of rights) of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and the century. 1 Protocol No. 1 (protection of property), article 2 Protocol No. 1, (right to education) and article 2 Protocol # 4 (freedom of movement) to the European Convention.⁵⁵

The Court also ruled unanimously that the Russian Federation has not fulfilled its obligations under Article 38 of the Convention (the obligation to ensure the necessary conditions for the consideration of the case). Finally, the Court ruled unanimously, according to Article 46 (duty and execution of decisions), that Russia should take measures as soon as possible for the safe return of the respective prisoners transferred from Crimea to penitentiary institutions located on the territory of the Russian Federation.

International courts play a key role in a number of regimes and institutional frameworks in international law and policy. The complicated relationship of politics and law has long been a central concern among international lawyers. This is very important how international courts are influencing on the local legal and political context of the concrete countries. This is also very important to see how decisions of the courts are executed by countries. What are challenges facing this very important and sometimes painful procedures. How this process is applied to the quality of Judiciary in the country.

The only way for individuals whose rights are violated through many years is to litigate strategic cases before international tribunals and claim for compensations.

European Court is a very important tool but for the international community is very important to keep the credibility of ECHR, because the tendency in the latest period is to ignore by the Russian Federation the execution of the ECHR decisions. Conflict-affected individuals are in great need for protection – against violations of human rights.

For small countries, international mechanisms of Human Rights protection are of key importance. Successful experience of organizations, individual lawyers', could be used for others, strengthening each other's and assisting conflict-affected individuals who are in great need of assistance and protection. This is crucially important to use all international legal mechanisms for the protection of conflict-affected individuals Rights.

54

55 [124](https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347, , access: 10.09.2024</p></div><div data-bbox=)

Literature:

1. European Parliament. POLICY DEPARTMENT. DIRECTORATE-GENERAL FOR EXTERNAL POLICIES Russian military presence in the Eastern Partnership Countries [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/578021/EXPO_IDAN\(2016\)578021_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/578021/EXPO_IDAN(2016)578021_EN.pdf);
2. Protection of Internally Displaced Persons in Georgia: A Gap Analysis. July 2009. <https://www.unhcr.org/4ad827f59.pdf>;
3. General Assembly Adopts Text on Status of Georgia's Refugees, Internally Displaced, Calling upon Geneva Participants to Intensify Efforts <https://www.un.org/press/en/2019/ga12151.doc.htm>;
4. Council of Europe Publishing Editions Human rights files, No. 19. The execution of judgments of the European Court of Human Right. Pages 41-45 [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-19\(2008\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-19(2008).pdf);
5. Historical dictionary of Georgia. Alexander Mikaberidze. Published by Rowman & Littlefield. 2015. https://books.google.pl/books?id=JNNQCgAAQBAJ&pg=PA34&lpg=PA34&dq=In+1921+Georgia+was+occupied+by+%E2%80%99Cred+army%E2%80%99D+and+Georgia+become+a+part+of+the+Soviet+Union&source=bl&ots=y9JGDO26WF&sig=ACfU3U2Aw0L3SY98EORUJH_Bj3C8fDDA5w&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjWkYDPyJrmAhUVShUIHTh2AUE4FBD0ATABegQIChAC#v=onepage&q=In%201921%20Georgia%20was%20occupied%20by%20%E2%80%99Cred%20army%E2%80%99D%20and%20Georgia%20become%20a%20part%20of%20the%20Soviet%20Union&f=false;
6. The Making of Modern Georgia, 1918-2012. The first Georgian republic and its successors. Edited by Stephen f. Jones. 2014. https://books.google.pl/books?id=XMQTAAwAAQBAJ&pg=PA322&lpg=PA322&dq=In+1921+Georgia+was+occupied+by+%E2%80%99Cred+army%E2%80%99D+and+Georgia+become+a+part+of+the+Soviet+Union&source=bl&ots=2i_2zgR8yv&sig=ACfU3U0PksOUSUpokIqeu9eQ3K8yjN9ieQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjWkYDPyJrmAhUVShUIHTh2AUE4FBD0ATACegQICRAC#v=onepage&q=In%201921%20Georgia%20was%20occupied%20by%20%E2%80%99Cred%20army%E2%80%99D%20and%20Georgia%20become%20a%20part%20of%20the%20Soviet%20Union&f=false;
7. The Soviet occupation of Georgia in 1921 and the Russian–Georgian war of August 2008: Historical analogy as a memory project https://www.researchgate.net/publication/332241087_The_Soviet_occupation_of_Georgia_in_1921_and_the_Russian-Georgian_war_of_August_2008_

- Historical_analogy_as_a_memory_project;
8. Supreme Council of the Republic of Georgia "Act of Restoration of State Independence of Georgia" <https://matsne.gov.ge/en/document/view/32362?publication=0>;
 9. Human Rights Watch. 1 March 1995 Georgia/Abkhazia: Violations of the Laws of War and Russia's Role in the Conflict <https://www.refworld.org/docid/3ae6a8274.html>;
 10. Human Rights Watch. Q & A: Violence in South Ossetia <https://www.hrw.org/news/2008/08/15/q-violence-south-ossetia>;
 11. Human Rights Watch. GEORGIA/ABKHAZIA: VIOLATIONS OF THE LAWS OF WAR AND RUSSIA'S ROLE IN THE CONFLICT. March 1995. <https://www.hrw.org/reports/1995/Georgia2.htm>;
 12. Journal Problems of Post-Communism. Volume 66, 2019 - Issue 3. The Irreversibility of History. The Conflicts in South Ossetia and Abkhazia. Pages 172-185 | Published online: 19 Dec 2017 Author: Stylianos A. Sotiriou <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10758216.2017.1406310>;
 13. Submission by the United Nations High Commissioner for Refugees for the Office of the High Commissioner for Human Rights' Compilation Report - Universal Periodic Review: GEORGIA <https://www.refworld.org/pdfid/4c4d2bfa2.pdf>;
 14. The guardian "Georgia arrests Russian officers for spying and surrounds army HQ" <https://www.theguardian.com/world/2006/sep/28/russia.georgia>;
 15. Radio liberty "Georgia To Hand Over Arrested Russians to OSCE" <https://www.rferl.org/a/1071731.html>;
 16. ReliefWeb Russia recalls ambassador to Georgia, plans evacuation <https://reliefweb.int/report/georgia/russia-recalls-ambassador-georgia-plans-evacuation>;
 17. Radio liberty "Russia Recalls Georgian Ambassador Over Spy Scandal" <https://www.rferl.org/a/1071681.html>;
 18. Radio liberty "Russia Suspends Transport, Postal Links to Georgia" <https://www.rferl.org/a/1071749.html>;
 19. Putin pinched by Russia-Georgia crisis. Published on 19 Oct 2006 <https://reliefweb.int/report/georgia/putin-pinched-russia-georgia-crisis>;
 20. Human Rights Watch. Singled Out. Russia's Detention and Expulsion of Georgians. September 30, 2007 <https://www.hrw.org/report/2007/09/30/singled-out/russias-detention-and-expulsion-georgians>;
 21. CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Application no. 19356/07) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169650>;
 22. CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Applications

- nos. 14594/07, 14597/07, 14976/07, 14978/07, 15221/07, 16369/07 and 16706/07) 20 December 2016 JUDGMENT (Merits) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169648>;
23. CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. RUSSIA (Applications nos. 14594/07 and 6 others) 26 March 2019 JUDGMENT (Just satisfaction) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191926>;
24. CASE OF SHIOSHVILI AND OTHERS v. Russia | Application N°: 19356/07 | Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 | Latest Decision: see Status of Execution <http://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-46589>;
25. CASE OF BERDZENISHVILI AND OTHERS v. Russia | Application N°: 14594/07 | Date(s) of Judgment: 20/12/2016 | Judgment(s) became final: 20/03/2017 | Latest Decision: see Status of Execution <http://hudoc.exec.coe.int/eng?i=004-46587>;
26. Case of Georgia v. Russia (I) (Application no. 13255/07) <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145546>;
27. Harris, O’Boyle & Warbrick, “Law of the European Convention on Human Rights”, 2nd edition, Oxford University Press, 2009, p 578; Samantha Knights, “Freedom of Religion, Minorities, and the Law”, Oxford University Press, 2007, pp. 56-57; Janneke Gerards, “The Discrimination Grounds of Article 14 of the European Convention on Human Rights”, Human Rights Law Review Vol. 13 no.1, 2013, pp. 99-124; Ivana Radacic, “Gender Equality Jurisprudence of the European Court of Human Rights”, The European Journal of International Law Vol. 19 no. 4, 2008, pp. 841-57; Dissenting opinion of Judge Bonello in Anguelova v. Bulgaria, no. 38361/97, ECHR 2002 IV;
28. Human Rights Watch. Up in Flames. Humanitarian Law Violations and Civilian Victims in the Conflict over South Ossetia. January 23, 2009. <https://www.hrw.org/report/2009/01/23/flames/humanitarian-law-violations-and-civilian-victims-conflict-over-south>;
29. Decision on the Prosecutor’s request for authorization of an investigation. ICC-01/15-12. 27 January 2016 | Pre-Trial Chamber I | Decision. Case: Situation in Georgia, <https://www.icc-cpi.int/Pages/record.aspx?docNo=ICC-01/15-12.aspx?docNo=ICC-01/15-12>.

Recenzje, omówienia i polemiki

Opracowanie naukowe poświęcone problematyce powstania Kazachów w 1916 roku. Recenzja książki Dosyma Satpajewa i Maksima Tkaczenki „Powstanie Kazachów 1916” (Д. Сатпаев, М. Ткаченко, Восстание казахов 1916, Алматы, 2021, ss. 336).

Typ opracowania

Struktura książki jest dość skomplikowana, gdyż na wstępie powstaje naturalne pytanie, z czym mamy do czynienia – z monografią naukową czy tylko zbiorem źródeł. Nawet z formalnego punktu widzenia odpowiedź nie wydaje się oczywista. Na okładce widnieje dwóch Autorów: Dosym Satpajew i Maksim Tkaczenko. Na stronie 2, gdzie są dane bibliograficzne, zostało zaznaczone, że książka jest pod redakcją Dosyma Satpajewa i Maksima Tkaczenki. Sam tytuł mógłby sugerować, że mamy do czynienia z monografią naukową. Jednak we wstępie (s. 5) Dosym Satpajew wyjaśnia, że we współpracy z kierownikiem domu aukcyjnego BonArt M. Tkaczenką udało się zgromadzić unikalne wydania, stanowiące obecnie cenną bukinistyczną rzadkość, białe kruki. Każdy z rozdziałów książki zaczyna się od zdjęcia oraz opisu bibliograficznego książki poświęconej powstaniu Kazachów z 1916 roku, a dalej została zamieszczona najciekawsza informacja z tego właśnie źródła. Innymi słowy, mamy do czynienia z autorskim przedstawieniem (polegającym na dokonaniu wyboru) różnych, mało dostępnych (zdaniem Autorów), opracowań. Ponadto częściowo zamieszczono sekretne doniesienia, raporty z archiwów. Dbano o pozostawienie oryginalnego stylu opracowań, nawet w zakresie stylistyki (s. 5-6).

Struktura opracowania

Poza krótkim wstępem pt. „Od wydawcy” oraz jeszcze krótszym od domu aukcyjnego BonArt, opracowanie można podzielić na dwie zasadnicze części. W pierwszej części zostało zamieszczonych pięć opracowań, które zdaniem redaktorów należało ponownie wprowadzić do naukowego obiegu:

- W. Niekrasow-Kliodt, „Rekwizycja Kirgizów do pracy na tyłach w 1916 roku”, wydanie z 1926 roku.
- S. Brajnin, Sz. Szafiro, „Zarys dotyczący historii Ałasz Ordy”, wydanie z 1935 roku.
- „Powstanie turgajskich Kazach-Kirgizów 1916-1917 r. (na podstawie opowieści świadków naocznych)”, wydanie z 1926 roku.
- S. Brajnin, Sz. Szafiro, „Amangeldy Imanow. Wódz powstania 1916 roku w Kazachstanie”, wydanie z 1939 roku.
- „Powstanie 1916 roku w Kirgistanie”, pod. red. i ze wstępem T.R. Ryskułowa, wydanie z 1937 roku.

Z kolei druga część, obejmująca strony od 233 do 335, została zatytułowana w spisie treści jako „Dodatki. Dokumenty archiwalne z okresu carskiego o powstaniu 1916 roku”. Jednak ze strony 233 wynika, że nie chodzi o nowe materiały archiwalne, tylko o przedruk materiałów z zebrania dokumentów „Powstanie 1916 roku w Azji Środkowej i Kazachstanie”. Jest to zbiór dokumentów wydany w 1960 roku w wydawnictwie Akademii Nauk ZSRR, nad którym pracowało szereg radzieckich naukowców. Oprócz kolegium redakcyjnego są wymienione także osoby układające zbiór dokumentów.

Ocena opracowania

Za trafne należy uznać użycie określenia „powstanie Kazachów”, nie zaś tradycyjnego „powstanie Kirgizów” w odniesieniu do terytorium Kazachstanu. We wstępie D. Satpajew trafnie wskazuje, że w drugiej połowie XVIII wieku w źródłach rosyjskich błędnie nazywano Kazachów „Kirgizami”, „Kirgiz-Kajsakami” etc. Istnieje kilka wersji takiego błędu historycznego, włącznie z przypuszczeniem, że było to wygodne dla urzędników Cesarstwa Rosyjskiego, gdyż pozwalało na uniknięcie pomylenia Kazachów jako narodowości z kozakami jako grupą społeczną (s. 7 opracowania). Taki stan rzeczy trwał aż do 1925 roku w Kyzylördzie, kiedy oficjalnie ustalona została nazwa „Kazak”¹ (dopiero od 1936 roku – „Kazach”) i podkreślone zostały różnice między Kirgizami a Kazachami (s. 7-8). Zabrakło jednak wskazania, że powstanie obejmowało również część terenów wchodzących w skład współczesnego niepodległego Kirgistanu (powstanie obejmowało również inne tereny współczesnego obszaru postradzieckiego). W czasach powstania współczesne państwa Kazachstan czy Kirgistan nie istniały, zaś ludność koczownicza przemieszczała się stepem bez ograniczeń. Nie można więc tylko na podstawie terminologicznego chaosu (rzeczywiście istniejącego w źródłach) a priori stwierdzić, że grupy rzeczywistych Kirgizów (nie chodzi

1 Nie można wykluczyć, że pierwotnie „Kazak” znaczyło „wolny człowiek”, stąd zaś późniejsze „Kozak”, co niejednokrotnie było poruszane w literaturze przedmiotu. Por. np.: Юридична енциклопедія, т. 3, гол. Редколегії, Ю.С. Шемшученко, Київ 2001, s. 141.

o nazywanych tak Kazachów), nie uczestniczyły w powstaniu. W gruncie rzeczy na tym kończy się jakikolwiek komentarz naukowy redaktorów tego opracowania. W tym miejscu należy więc postawić pytanie o trafność wyboru i ponownej publikacji źródeł o powstaniu z 1916 roku.

Powstanie Kazachów w 1916 roku i jego komunistyczna interpretacja

Wydarzenia z 1916 roku nie są żadną nową problematyką dla historyków, przede wszystkim z Kazachstanu czy Kirgistanu. Chronologia najistotniejszych wydarzeń jest mniej więcej znana i obecna nawet w podręcznikach szkolnych. Powodem początkowego sprzeciwu bez wątpienia był ukaz cara Mikołaja II z dnia 25 czerwca 1916 roku o przyciągnięciu męskiej inorodnej (nierosyjskiej – JT) ludności cesarstwa do prac dotyczących urządzenia budowli obronnych i dróg wojennych w strefie armii działającej, jak również do wszystkich innych niezbędnych do obrony państwowej robót². Chodziło o ludność nierosyjskiego pochodzenia, zwolnioną od obowiązku wojskowego, w wieku od 19 do 43 lat, która miała zostać zmobilizowana, chociaż formalnie chodziło tylko o szeroko rozumiane roboty dotyczące przede wszystkim umocnień obronnych, nie zaś uczestnictwo w walkach czy w ogóle powołanie do formacji bojowych. Wywołało to falę protestów, zamieszek, dość ostrych, często pozasądowych represji ze strony władzy, wręcz otwartych walk z jednostkami wojskowymi cesarstwa. Tym niemniej, do dzisiaj pozostają sporne charakter powstania Kazachów oraz ocena poszczególnych wydarzeń, często mających autonomiczny charakter. Powstanie odbyło się w przededniu upadku imperium Romanowów, dalej były wojna domowa, próba powstania niepodległych państw i finalnie powstanie ZSRR. Siłą rzeczy nie było warunków do niezależnych badań, poza oczywiście jedynie „słuszną” interpretacją w ZSRR (gwoździ ścisłości należy wskazać, że w historiografii radzieckiej też toczyły się na ten temat spory, szczególnie w latach 20., ale w określonych granicach). Powstaje więc uzasadnione pytanie, na ile wybór wyżej wspomnianych opracowań z okresu radzieckiego może być przydatny we współczesnych badaniach. Nie ulega wątpliwości, że mamy do czynienia z opracowaniami o zróżnicowanym charakterze, ale jednak powstałymi w następujących latach: 1926, 1935, 1937 i 1939. Ponadto trudno uznać za białego kruką zbiór źródeł z 1937 roku (słynna seria dotycząca dokumentów i materiałów dotyczących historii narodów ZSRR) oraz zbiór źródeł z 1960 roku. Właściwie opracowanie W. Niekrasowa-Kliodta z 1926 roku jest dość stonowane w swoich ocenach ideologicznych, czego nie można powiedzieć o części innych opracowań.

Wyciągi z opracowania S. Brajnina i Sz. Szafira z 1935 roku pokazują jego polemiczny charakter oraz jego absolutnie ideologiczny wymiar. Interesujące, że polemika jest prowadzona z grupą autorów bez wątpienia promarksistowskich, ale upatrujących w powstaniu buntu

2 We współczesnej literaturze podkreśla się fakt, że już latem 1916 roku frakcje Dumy Państwowej dyskutowały o tym, że ukaz nie miał mocy prawnej i nie podlegał opublikowaniu, gdyż dotyczył powinności, które można było wprowadzić tylko w ustawie (podnoszono inne argumenty) – szerzej: А. Еркин, История государства и права Казахстана, Караганда 2005, s. 198.

ciemnych mas, reakcjonistów i próby powrotu władzy chanów (s. 32-33). S. Brajnin i Sz. Szafiro utyskują na Autorów dzielących poglądy mieniszewików i dostrzegających w powstaniu tylko pogrom rosyjskiej ludności oraz ruch basmaczów (w negatywnym tego słowa znaczeniu). Proponują rozpatrywać powstanie jako zryw ciemionych biednych mas, które zmuszone były do znoszenia podwójnego ciężaru, czyli były eksploatowane przez bajów, mułłów oraz obcych eksploatatorów (czyli carską administrację kolonialną – s. 36). Dalej Autorzy zmuszają tłumaczyć, że pogromy i zabójstwa niekazachskiej ludności były walką przeciw eksploatatorom. Uczestnictwo bogatych i duchowieństwa mużułmańskiego w powstaniu było właściwie wybiegiem taktycznym, wymuszającym na carskiej administracji ulgi podczas mobilizacji (s. 42-44). Nawet przypadki mianowania chanów, zdaniem Autorów, nie były związane z grupą bogatszych ludzi i nie były próbą odtworzenia tej instytucji władzy w jej średniowiecznym znaczeniu (s. 48-49). Innymi słowy, chodzi o walkę klasową i rewolucję kolonialną przeciw zagrabieniu ziemi Kazachów przez kolonistów. Powstanie Kazachów z 1916 roku było też przejawem kryzysu światowego imperializmu. Podobnie w swoim opracowaniu z 1939 roku na temat jednego z przywódców powstania Amangeldy Imanowa S. Brajnin i Sz. Szafiro wskazują, że carski rząd przyzwyczaiał ludność rosyjską do patrzenia na Kazachów jak na niższą rasę, nazywania ich „inorodcami”, wpajał pogardę i nienawiść (s. 77). Zresztą sam Imanow jest przedstawiony jako bohater ludu pracującego, od samego dzieciństwa cierpiący z powodu starszyny w swoim aule³, bajów, którzy go eksploatowali, nie mógł poślubić uchochanej, bo została ona wydana za kogoś bogatszego (s. 94). Odpowiednio rdzeń grupy powstańczej Imanowa jest przedstawiany jako zebranie biedoty, parobków, robotników – Kazachów – małych przedsiębiorstw przemysłowych czy kolei (s. 105). Pomijając szczegóły, po rozczarowaniu rządem tymczasowym Imanow został członkiem partii bolszewickiej, komisarzem, walczył z białym ruchem i zginął wskutek kontrewolucyjnego przewrotu (s. 125).

We współczesnych opracowaniach kazachstańskich (nawet podręcznikach uczelnianych) dominuje inny pogląd. Powstanie z 1916 roku było reakcją na odbieranie ziemi Kazachom, czyli była to zbrojna walka narodu kazachskiego przeciwko carskiemu samowładztwu⁴. Powstanie czasami jest określane jako narodowo-wyzwoleńcza rewolucja, z masowym sprzeciwem, kiedy do walki z administracją kolonialną przystąpił prawie cały naród kazachski. Podkreśla się też próby stworzenia własnych administracji i instytucji prawnych niezależnych od Rosji⁵. Odpowiednio wybór chanów z całą administracją, z nazewnictwem typowym dla państwowości turkijskiej (wezyrowie etc.) był przejawem organizacji ludności, chociaż podkreślano, że nie chodzi o powrót do tradycyjnych form, gdyż zarówno chan, jak i sardar były stanowiskami z wyboru, na które rzeczywiście

3 Auł – stepowa jednostka społeczna, czasami może być porównywana do wsi lub osady.

4 Рог. пр. Г. Сапарғалиев, Основы государства и права Казахстана, Алматы 2003, s. 21

5 А. Еркін, История государства и права Казахстана, Караганда 2005, s. 195-196.

wybijano często przedstawicieli dołów społecznych⁶. Z takiego punktu widzenia Imanow jawi się przede wszystkim jako sardar – wybrany przywódca wojskowy. Nie ma możliwości w krótkiej recenzji ani całościowego przedstawienia przebiegu powstania z 1916 roku, ani wskazania wszystkich jego przyczyn. Jednak nawet pobieżna analiza wybranych nowo wydanych opracowań z okresu komunistycznego dotyczących postania, o zabarwieniu mocno ideologicznym, pokazuje, że nie można ich uznać za sprzyjające aktualnej dyskusji historycznej. Nie kwestionuję, że często opracowania mogą zawierać prawidłowe daty, opis walk czy przebieg negocjacji pomiędzy walczącymi. Raczej nie zmieni się opis pozasądowych metod rozprawy z powstańcami, zwłaszcza rozstrzeliwanie ich bez żadnego sądu i śledztwa. Użyte tam metody interpretacji historycznej mają na sobie mocny ślad wówczas panującej ideologii walki klas. Podkreślam, opracowania wydane przed 1930 rokiem (też nie są pozbawione w niektórych miejscach zabarwienia ideologicznego) wypadają zdecydowanie lepiej niż publikacje z okresu stalinowskiego. W każdym razie nie jest jasne, dlaczego w opracowaniu wydanym w 2021 roku nie znalazło się żadne źródło wydane w kręgach imigracji kazachskiej czy w ogóle za granicą.

Powstanie z 1916 roku a współczesne stosunki narodowościowe i międzyreligijne we współczesnym Kazachstanie

Powstanie z 1916 roku bez wątpienia miało znaczenie dla kształtowania świadomości narodowej narodu kazachskiego, może też być rozpatrywane jako próba tworzenia własnych instytucji prawnych. Nawet w prokomunistycznych wydaniach, mimo prób marginalizacji tego faktu, wspominano jednak o wyborach chanów. Nie ulega wątpliwości, że podłoże po części było nie tylko gospodarcze, lecz także wyrażono niezadowolenie kolonialnymi porządkami. Tym niemniej, niektóre aspekty powstania stanowią czarną legendę wśród chrześcijańskiej, zwłaszcza prawosławnej ludności. Pomimo walk z jednostkami wojskowymi, grupami Kozaków, poszczególnymi funkcjonariuszami administracji (często też Kazachami), odnotowano wszakże szereg mordów o podłożu rabunkowym, a być może religijnym. W literaturze hagiograficznej nadal można spotkać używanie określenia „kirgiski bunt”, zwłaszcza w kontekście napaści powstańców w sierpniu 1916 roku na Issyk-Kulski klasztor prawosławny Trójcy Świętej⁷. Klasztor został ograbiony, część mnichów niestawiających oporu została bestialsko zabita. Najbardziej szokujący jest fakt, że po pierwotnym ataku uzbrojona grupa jeszcze raz wróciła do klasztoru, gdzie pozostali tylko bardzo wiekowi mnisi, którzy nie chcieli opuścić klasztoru i nie uciekli. Prawie wszyscy zostali zamordowani po niesamowitych torturach, jak odrąbywanie rąk czy zdzieranie skóry. Klasztor został doszczętnie ograbiony i w 1919 roku w ogóle przestał istnieć⁸. Teoretycznie można

6 Ibidem, s. 195-196.

7 В. Королева, Крест на Красном обрыве, Москва 2014, s. 11.

8 Ibidem, s. 13-16.

zrozumieć, że klasztor kojarzył się powstańcom z kolonialną administracją, ale nijak nie można usprawiedliwić grabieży, zabójstw i tortur duchowieństwa niestawiającego żadnego oporu. Właściwie trudno nawet zrozumieć, co, z punktu widzenia sukcesu powstania, mógł dać masowy mord, który rozegrał się na brzegu jeziora Issyk-Kul, obecnie znajdującego się na terytorium Kirgistanu. Jednocześnie we współczesnej literaturze cerkiewnej odnotowano fakt, że rząd Cesarstwa Rosyjskiego zachęcał włościan z innych części imperium, by przesiedlali się na ziemie Siedmiorzeczca, co spowodowało nawet powstawanie niesankcjonowanych przez nikogo wsi z rolnikami, którzy samodzielnie przyjechali, bo słyszeli o kraju miodem i mlekiem płynącym. Takie „dzikie” wsie nazywano „samodurkami”, gdyż przysparzały one problemów i były krzyżującym przykładem braku odpowiedzialności ze strony władzy. Szczególnie dużo takich „samodurków” znajdowało się na terytorium dzisiejszego Kirgistanu, co także było jednym z powodów wydarzeń z 1916 roku⁹. W ogóle władza często ignorowała prośby „nieistniejących” wsi, co pogłębiało problem¹⁰. Interesujące, że nowo przybyli często popadali w konflikty z prawosławnym duchowieństwem, w odróżnieniu od wcześniej i oficjalnie osiedlonych rolników nie garnęli się oni do pracy, np. kwiłto pijaństwo, zdarzały się też jednostki wręcz rewolucyjne¹¹. Niestety, takiego typu wydarzenia są wspomniane w kontekście współczesnych stosunków w Kazachstanie. Odwoływanie się do uproszczonych tłumaczeń z okresu komunistycznego, że chodziło o walkę klas, raczej nie wytrzymuje krytyki i w gruncie rzeczy nie na wiele się przydaje. Zdecydowanie chodziło o specyficzny splot problemów gospodarczych, narodowościowych i pośrednio religijnych. Badanie wydarzeń podczas powstania z 1916 roku wymaga bezwzględnego oparcia się na faktach oraz wyjątkowej subtelności, skoro potomkowie uczestników nadal żyją w Azji Środkowej, zwłaszcza tworząc mozaikę etniczną w Kazachstanie.

Podsumowując, książkę pod red. Dosyma Satpajewa i Maksima Tkaczenki „Powstanie Kazachów 1916” należy raczej uznać za zbiór źródeł i komentarzy z okresu radzieckiego, co gorsza nieopatrzony zwyczajowym w takich sytuacjach komentarzem naukowym. Zbiór składa się faktycznie z dość zróżnicowanych opracowań. Należy wszakże pochwalić redaktorów za wydanie rzeczywiście rzadko spotykanych opracowań z lat 20. (czego nie można powiedzieć o późniejszych opracowaniach). Najciekawsze, przynajmniej dla piszącego tę recenzję, jest odkrycie, że część prokomunistycznych autorów na początku lat 20. ubiegłego wieku rozpatrywała wydarzenia z 1916 roku jako reakcyjny bunt, zaś dopiero później z powstania 1916 roku stworzono wydarzenie omal nie probolszewickie. Oczywiście żadna z tych dwóch wizji nie jest prawdziwa. W każdym razie pozytywny jest fakt, że prywatnym kosztem wydano specyficzne opracowania dotyczące interesującego okresu w życiu narodów koczowniczych Azji Centralnej. Ponadto wydanie omawianego opracowania świadczy o nieprzemijającym zainteresowaniu historią powstania czy raczej szeregu powstań z 1916 roku.

9 B. Иким, По стопам Апостола Фомы, Христианство в центральной Азии, Москва 2011, s. 431-432.

10 Ibidem, s. 433.

11 Ibidem, s. 476-477.

Kai-Fu Lee (2019) Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata (oryginalny tytuł: „AI Superpowers. China, silicon valley, and the new world order”). Poznań: Media Rodzina

Wprowadzenie

Konflikty pomiędzy mocarstwami, od XVII wieku, miały wymiar globalny. Państwa, wykorzystując swoją przewagę militarną, gospodarczą, kulturową itd. rozszerzały swoje wpływy w myśl idei starożytnych myślicieli (powiększanie swojego terytorium). Jednak w XX wieku narodziła się technologia, bez której dziś trudno byłoby funkcjonować i dążyć do rozwoju w tak zatrważająco szybkim tempie. Niektórzy nawet twierdzą, że byłoby to niemożliwe z racji głębokiego zakorzenienia jej w strukturze społecznej i gospodarczej. Aczkolwiek zanim doszło do jej rozkwitu, musiano nauczyć się pewnej ważnej umiejętności, a nosi ona nazwę „analiza danych”.

Współczesny rozwój technologii bez posługiwania się dużymi zbiorami danych nie byłby możliwy z bardzo prostego powodu – ludzi na całym świecie jest prawie 8 mld. Ludzkość, po II wojnie światowej, zrobiła ogromny krok ku globalizacji. Już teraz bardzo duża część osób korzysta z takich mediów społecznościowych, jak Facebook czy Tik Tok, które wyparły lokalne media (w Polsce np. Naszą Klasę). Firmy, dzięki rozwojowi Internetu, przestały targetować swoją sprzedaż na tylko i wyłącznie odbiorców lokalnych, skupiając się na klientach z wszystkich stron świata. Nawet obecny konflikt na Ukrainie pokazuje, że nie sposób jest wykluczyć jakiegokolwiek podmiotu na arenie międzynarodowej (w szczególności tak dużego i kluczowego w Europie Środkowo-Wschodniej), jakim jest Rosja. Niektóre sankcje i ograniczenia nakładane na nią są omijane, a kontrahenci są zastępowani nowymi. Raport KSE Institute wskazuje, że zachodnie półprzewodniki wciąż trafiają do rosyjskiej armii, mimo obowiązujących sankcji¹².

Jedną z dziedzin, w której wykorzystuje się ogromne wolumeny danych, jest sztuczna inteligencja. Bacząc na historię, jest to stosunkowo młoda gałąź nauki, ponieważ pierwsze

12 O. Bilousova, O. Gribanovskiy, B. Hilgenstock, E. Ribakova, N. Shapoval, V. Vlasiuk, Russia's Military Capacity and the Role of Imported Components, Yermak-McFaul International Working Group on Russian Sanctions, KSE Institute, 19.06.2023.

prace nad nią rozpoczęły się w latach 50. XX wieku¹³. Jednak w późniejszym czasie, z racji intensywniej i kapitałochłonnej rywalizacji amerykańsko-radzieckiej (zimna wojna) zaprzestano prac nad nią i powrócono do nich dopiero na początku XXI wieku. Jednak dlaczego ma ona tak ogromne znaczenie we współczesnym świecie? Jeśli owa inteligencja jest „sztuczna”, to czy warto ją rozwijać? Kai-Fu Lee stwierdził, że tak i pomimo „sztuczności” tejże inteligencji głosił, że nadchodzi „prawdziwa rewolucja”.

Książka „Inteligencja sztuczna rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata” autorstwa Kai-Fu Lee, wydana w 2019 roku w Polsce przez wydawnictwo Media Rodzina, stanowi jedną z kluczowych publikacji w dyskusji o globalnym wyścigu technologicznym pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Chińską Republiką Ludową. Autor, uznany ekspert w dziedzinie sztucznej inteligencji i były prezes Google China, przedstawia swoją wizję nadchodzącej rewolucji napędzanej przez AI, której wpływ na społeczeństwa, gospodarki i geopolitykę już teraz staje się widoczny. Przedsiębiorca stawia tezę, że głównymi graczami w tej rywalizacji są Stany Zjednoczone i Chiny, przy czym przewaga technologiczna w dziedzinie sztucznej inteligencji będzie miała kluczowe znaczenie dla nowego układu sił na świecie¹⁴.

Celem niniejszej recenzji jest ocena, na ile książka ta dostarcza wyczerpującego obrazu problematyki związanej z rozwojem sztucznej inteligencji i jej potencjalnym wpływem na globalny porządek. Przedstawiona zostanie analiza głównych tez autora, ze szczególnym naciskiem na geopolityczne i społeczne implikacje rewolucji AI, a także ocena jego przewidywań dotyczących przyszłej roli Chin i USA w tym kontekście. W recenzji podjęta zostanie również próba krytycznej oceny argumentów przedstawionych przez autora oraz ich odniesienia do obecnych badań i trendów w dziedzinie sztucznej inteligencji.

Wykorzystanie sztucznej inteligencji w rywalizacji amerykańsko-chińskiej

Kai-Fu Lee, na kartach swojej książki, ukazuje szerokie tło historyczne, aby zarysować kontekst, w którym rozwija się współczesna sztuczna inteligencja. Przypomina, że początki badań nad AI sięgają lat 50. XX wieku, kiedy to Alan Turing i jego współpracownicy po raz pierwszy zasugerowali, że maszyny mogłyby myśleć. Jednak prawdziwy rozwój tej dziedziny nastąpił dopiero po zakończeniu zimnej wojny, kiedy rywalizacja technologiczna przestała być podporządkowana wyłącznie kwestiom militarnym. Podkreśla on, że w XXI wieku sztuczna inteligencja zaczęła odgrywać kluczową rolę, napędzaną przez niespotykany wcześniej dostęp do danych oraz postęp w technologiach obliczeniowych¹⁵.

13 18 czerwca 1956 roku rozpoczęły się badania nad sztuczną inteligencją (AI), Historykon.pl, 19.06.2023, <https://historykon.pl/badania-nad-sztuczna-inteligencja-historia/> (dostęp: 26.09.2024).

14 Kai-Fu Lee, *Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata*, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 204.

15 Tamże, s. 26-27.

Kai-Fu Lee przedstawia również ewolucję sztucznej inteligencji w Chinach i Stanach Zjednoczonych, zwracając uwagę na fundamentalne różnice w podejściu obu mocarstw do tej technologii. Pekin według niego rozwinął bardziej scentralizowany model rozwoju AI, w którym państwowa kontrola nad gospodarką oraz technologiami pozwala na szybszą mobilizację zasobów i nakładów kapitałowych¹⁶. W porównaniu do tego, Waszyngton postawił na innowacje napędzane rynkiem i prywatnymi inwestorami, co skutkuje bardziej zdecentralizowanym, ale elastycznym ekosystemem rozwoju technologii¹⁷.

Kluczowym zagadnieniem książki Kai-Fu Lee jest rywalizacja między Chinami a Stanami Zjednoczonymi o dominację w dziedzinie sztucznej inteligencji, którą autor określa mianem „nowego porządku światowego”. Autor przekonująco argumentuje, że AI stanie się podstawowym filarem zarówno gospodarek, jak i systemów obronnych obu supermocarstw. Na poparcie tej tezy autor przytacza przykład programu AlphaGo, stworzonego przez brytyjski koncern DeepMind Technologies, który w 2016 roku pokonał mistrza świata w grze Go, Ke Jie. Ten moment, zdaniem publicysty, symbolizuje przełom w zdolnościach technologicznych AI, stawiając Stany Zjednoczone, wraz ze wsparciem firm szeroko pojętego Zachodu, na czele wyścigu technologicznego¹⁸.

Z geopolitycznego punktu widzenia wynikał z tego jeden, bardzo ważny, aspekt. Maszyna, której producentem była zachodnia korporacja, zwyciężyła z chińskim mistrzem. Stany Zjednoczone, od praktycznie początku XXI wieku, zmagają się z wieloma głosami, które jednogłośnie stanowiły, że to Chiny będą teraz światowym mocarstwem. Nawet w Polsce nieżyjący już profesor Waldemar Dziak uważał (w roku 2011), że Państwo Środka nie tylko zrówna się z potęgą Stanów Zjednoczonych, ale w ciągu najbliższych kilkunastu lat ich przerosnie¹⁹. Tak się jednak nie stało.

Kai-Fu Lee analizuje, w jaki sposób Chiny, mimo późniejszego startu, szybko nadrabiają zaległości, wykorzystując ogromne ilości danych generowane przez swoich obywateli. Pekin, kontrolując przepływ informacji i posiadając niemal nieograniczony dostęp do danych z różnych sektorów gospodarki i życia społecznego, jest w stanie rozwijać sztuczną inteligencję w tempie, którego nie mogą osiągnąć bardziej zróżnicowane systemy polityczne, takie jak w Stanach Zjednoczonych czy Unii Europejskiej. Autor w szczególności zwraca uwagę na potężne chińskie firmy technologiczne, takie jak Alibaba, Tencent i Baidu, które pełnią rolę głównych motorów postępu w dziedzinie AI w Chinach²⁰.

16 Tamże, s. 31-32.

17 C. Davis, B. Safran, R. Schaff, L. Yayboke, Building innovation ecosystems: Acceleration tech hub growth, McKinsey & Company, 28.02.2023, <https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/building-innovation-ecosystems-accelerating-tech-hub-growth/#/> (dostęp: 28.09.2024).

18 Kai-Fu Lee, Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 14.

19 W. Dziak, Drzemiący wulkan? Rola Chin w polityce światowej od 1945 r. do współczesności, Wykład profesora Waldemara Dziaka zorganizowany w ramach cyklu maturzystów, Collegium Civitas, 16 marca 2011 r.

20 Kai-Fu Lee, Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 115.

Jednakma to głębszy sens. Zwarty ośrodek decyzyjny, z tak ogromnymi kompetencjami, sprawniej zarządza państwem. Jeśli Komunistyczna Partia Chin zdecyduje się przekazać większe pokłady pieniędzy na rozwój nowych technologii, to od razu cały aparat państwa się temu podporządkuje. Stany Zjednoczone mają z tym bardzo duży kłopot, ponieważ od samego początku ich istnienia zakładano i gwarantowano suwerenność stanom, które mają prawo do tego, żeby sprzeciwiać się decyzjom zapadającym w Waszyngtonie. Ten brak scentralizowanej władzy uwidaczniał się wielokrotnie, choćby podczas wojny w Wietnamie lub kiedy faktycznie znoszono niewolnictwo pod koniec XX wieku (Prawa Jima Crowa). Chiny dysponują prawie tak samo dużym budżetem (który stale rośnie), jak Stany Zjednoczone, co pozwala im sprawniej rozwijać swój potencjał²¹.

Argumentem na korzyść Waszyngtonu może być stosowanie drenażu mózgów przez ichniejszych naukowców i biznesmenów. Od lat amerykańskie uczelnie, think-tanki i start-upy nawiązują współpracę z zagranicznymi ośrodkami badawczymi, organizując stypendia dla najwybitniejszych specjalistów w danych dziedzinach²². Ich uczelnie są jednymi z najlepszych na świecie²³. Firmy, które mają kapitał za oceanem, są największymi firmami pod względem kapitału, jakości usług oraz ilości użytkowników. Chinom, które dopiero od lat 80. zaczęły się prężnie rozwijać, trudno będzie nadgonić tę przewagę, którą wypracowały sobie Stany Zjednoczone na przestrzeni dziesięcioleci. Jednak w aspekcie drenażu mózgów Pekin zaczął stosować niepraktykowaną dotąd politykę. Władza centralna do dziś finansuje swoim najlepszym naukowcom stypendia za oceanem, jednak zawiera z nimi umowę, że po ukończeniu studiów w danym ośrodku badawczym wrócą do kraju²⁴.

Konkludując ten wątek warto wspomnieć o największych, światowych firmach, które inwestują w rozwój sztucznej inteligencji. Wśród amerykańskich gigantów znajdują się: Google, Facebook, Amazon i Microsoft. Ich odpowiednikami w Chinach są zaś już wcześniej wspomniane Baidu, Alibaba i Tencent. W sumie autor nadaje im nazwę „Siedmiu Olbrzymów”, co jest odzwierciedleniem posiadanego przez nie kapitału oraz pozycji na rynku nowych technologii²⁵. Wydaje się, że każdy, kto choć trochę interesuje się rozwojem tejże młodej dziedziny, słyszał o tych korporacjach. Kai-Fu Lee pisze o nich: „tych siedmiu olbrzymów przekształciło się w gruncie rzeczy w coś, czym państwa były pięćdziesiąt lat temu – w wielkie, względnie zamknięte systemy gromadzące umiejętności i zasoby w celu dokonywania odkryć, które w dużej mierze pozostaną w firmie”²⁶. Jest to bardzo trafne

21 Produkt Krajowy Brutto r/r (Chiny), Bankier.pl, <https://www.bankier.pl/gospodarka/wskazniki-makroekonomiczne/pkb-chn> (dostęp: 26.09.2024).

22 Justus Maria van der Kroef, *The U.S. and the World's Brain Drain*, *International Journal of Comparative Sociology*, Tom 11, Los Angeles, 01.01.1970, s. 1.

23 World University Rankings 2024, Times Higher Education, <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2024/world-ranking> (dostęp: 28.09.2024).

24 Kai-Fu Lee, *Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata*, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 46-48.

25 Tamże, s. 115.

26 Tamże.

spostrzeżenie, ponieważ ochrona własności intelektualnej przez te firmy oraz strzeżenie cennych danych jest kluczowym aspektem w poszerzaniu ich wpływów i zwiększaniu potencjału.

Sztuczna inteligencja a globalny wyścig technologiczny

Jak już zostało wyżej wspomniane, dane są kluczem do doskonalenia nowych technologii. Jeszcze w latach 90. ubiegłego wieku gromadzenie informacji o wszystkim, co nas otacza, nie było tak powszechne jak ma to miejsce obecnie. Doskonałym tego przykładem są osiedlowe sklepy, które niegdyś można było zauważyć praktycznie wszędzie. Dziś są one rzadkością, ponieważ zostały wyparte przez korporację WeChat, która analizuje wszelakie dane o swoich konsumentach i targetuje produkty konkretnie pod nich. Wszystko za sprawą prostego, ale jakże głębokiego powiedzenia Roberta Marcera, założyciela Cambridge Analytica: „najlepsze dane to dużo danych”²⁷.

Chińska Republika Ludowa posiada największą hurtownię danych na całym świecie. Jednak nie są to tylko dane ilościowe, ale również jakościowe. Kai-Fu Lee pisze, że przewaga Pekinu nad Waszyngtonem polega na tym, że ich korporacje zbierają dane nie tylko wtedy, gdy użytkownicy korzystają z danej platformy online, ale również poza nią. Zatem amerykańskie podmioty ograniczają swoje pole widzenia tylko i wyłącznie do aspektów związanych z wyszukiwaniem fraz w przeglądarkach, poruszaniem się po mediach społecznościowych, oglądaniem filmów na platformach streamingowych itp. Chińskie podmioty zaś zbierają i dogłębnie analizują dane również ze świata rzeczywistego. Wynika z tego, że podmiot gromadzący dane wie o użytkownikach praktycznie wszystko: gdzie robi zakupy, co je na obiad, gdzie podróżuje itd²⁸.

Autor kilkakrotnie wspomina, że Chiny prowadzą totalną inwigilację wobec swoich obywateli (i nie tylko). W drugim dziesięcioleciu XXI wieku powstała aplikacja WeChat. Jest to najprościej rzecz ujmując „aplikacja w aplikacji”, która na początku zakładała zbieranie danych dotyczących rozmów pomiędzy ich użytkownikami, jednak bardzo szybko zmieniła swój plan biznesowy. Niespełna kilka miesięcy po tym, jak została wypuszczona na rynek, miała już 100 mln użytkowników, a po niespełna 2 latach ich liczba wzrosła do 300 mln. Był to rok 2013, a wówczas firma, jako jedna z pierwszych na świecie, umożliwiła swoim odbiorcom prowadzenie rozmów wideo. Warto nadmienić, że amerykański WhatsApp wprowadził te udogodnienia dopiero 3 lata później, co stanowiło dość duże opóźnienie²⁹.

Od momentu zmiany modelu biznesowego WeChat, firma rozrosła się do ogromnej wielkości. Mniejsze firmy, zamiast tworzyć własne platformy, zaczęły funkcjonować wyłącznie w przestrzeni, którą oferowała im aplikacja. Wiązało się to oczywiście z gromadzeniem przez

27 Tamże, s. 134.

28 Tamże, s. 76.

29 Tamże, s. 79.

nią ogromnych ilości danych, już nie tylko bazujących na rozmowach i wideokonferencjach, ale również tych pochodzących od firm, które prowadziły swoje działalności na niej. Ta aplikacja, wyprodukowana przez firmę Tencent, zmonopolizowała internetowe życie użytkowników w Chinach, jednak nadal chciała rozszerzać swój potencjał. Przez następne lata pracowano nad stworzeniem „superaplikacji”, którą będzie można zapłacić praktycznie wszędzie: u fryzjera, w kinie lub też kupując konkretne produkty w sieci³⁰.

Poszerzając swoją bazę odbiorców firma gromadziła coraz więcej danych o nich. Jak zostało wyżej wspomniane, na początku były to tylko dane oparte na rozmowach pomiędzy użytkownikami. Poprzez rozszerzenie swojej oferty produktowej aplikacja ta umożliwiła swoim odbiorcom płatności, uzyskując tym samym dostęp do ich kont bankowych. Teraz zaś można dzięki jej udogodnieniom umówić się na wizytę do lekarza. Można więc rzec, że WeChat wie o swoich użytkownikach prawie wszystko. Przy takim ogromnym zbiorze danych pośrednio wymuszono na twórcach wynalezienie mechanizmu, który będzie sprawnie analizował te dane. Była nim sztuczna inteligencja, która w szybszy od człowieka sposób wykonywała skomplikowane obliczenia i targetowała produkt pod konkretnych odbiorców³¹.

Podobnie sytuacja wygląda w Federacji Rosyjskiej, jednakże Moskwa nie stosuje tak zaawansowanych metod, jak wyżej wielokrotnie wspomniane Chiny. Władze na Kremlu, w niedalekiej przeszłości, chciały uregulować sprawy związane z wykorzystywaniem danych, jednakże nie powiodło się to przez zbyt potężne lobby. Organizacja, która w skrócie nosi nazwę RUBDA (Russian Big Data Association), która zrzesza tak duże firmy, jak Yandex, VK, Rostelekom i Megafon, bardzo krytycznie podeszła do owego projektu. Gdyby taka ustawa została wprowadzona, wówczas władze Federacji Rosyjskiej uzyskiwałyby nieograniczony dostęp do danych osobowych użytkowników, które są przechowywane na serwerach wyżej wymienionych korporacji³².

Pomimo dużej dysproporcji pomiędzy wykorzystaniem ogromnych wolumenów danych przez Chiny i Rosję, drugie z nich nie jest całkowicie spisane na porażkę w tej rywalizacji. Według danych Analytics Insight, branża Big Data w Moskwie będzie się bardzo pręźnie rozwijać w takich sektorach, jak usługi finansowe, telekomunikacja i przemysł zbrojeniowy³³. Jednak na dane z tychże raportów należy patrzeć wielopłaszczyznowo. Rosja aktualnie prowadzi wojnę na Ukrainie i częściowo stała się zależna w utrzymaniu łańcuchów dostaw państw niezaangażowanych w tę wojnę. To właśnie z Chin pochodzi lwią

30 Tamże, s. 79-80.

31 Tamże, s. 81.

32 M. Bowen, Integrating AI into search engines: How Yandex is making AI more sophisticated, Intelligent CIO, 01.05.2024, <https://www.intelligentcio.com/me/2024/05/01/integrating-ai-into-search-engines-how-yandex-is-making-ai-more-sophisticated/> (dostęp: 28.09.2024).

33 A. Banik, Military AI Start-Ups are on the Big Boom, Analytics Insight, 13.07.2022, <https://www.analyticsinsight.net/artificial-intelligence/military-ai-start-ups-are-on-the-big-boom-thanks-to-the-russia-ukraine-war> (dostęp: 28.09.2024).

część przemysłu high-tech wykorzystywana przez Kreml do prowadzenia wojny³⁴.

Analizując rywalizację amerykańsko-chińską w XXI wieku, nie powinno się ograniczać tylko do aspektu militarnego. Kissingerowski „koncert mocarstw”³⁵ nadal trwa, choć nie wygląda on identycznie jak miało to miejsce przez ostatnie dwa stulecia. Obecnie przewaga państw budowana jest za pomocą wysokiej jakości technologii, na którą składają się m.in. półprzewodniki oraz sztuczna inteligencja. Jednak ażeby mogły się one rozwijać, potrzebne są ku temu dane wszelakiej maści, poczynając od informacji biznesowych, a kończąc na analizach sprzętu wojskowego.

Jak już zostało wyżej wspomniane, Chiny inwestują ogromne nakłady kapitału w rozwój swoich przedsiębiorstw związanych ze sztuczną inteligencją. Kai-Fu Lee w swojej książce wspomina, że w poprzednim dziesięcioleciu pierwsza duża inwestycja w rozwój tej gałęzi nauki spowodowała uruchomienie około 6600 inkubatorów startupowych, a ponadto zmniejszono im podatki, które, zamiast do rządu centralnego, inwestowane są obecnie w rozwój tych przedsiębiorstw. Wzrost tychże nakładów doskonale przedstawia cytat: „Podczas chińskiej ofensywy masowej innowacyjności wykorzystanie funduszy sterujących władz lokalnych gwałtownie wzrosło, zwiększając swą wartość niemal czterokrotnie – z 7 miliardów w 2013 roku do 27 miliardów w 2015 roku”³⁶. Są to niebagatelne sumy, tak więc Chiny otwarcie rzuciły rękawice Stanom Zjednoczonym. Jednak czy podołają?

Waszyngton zaś stale, od kilku dziesięcioleci, inwestuje w swoje firmy, które później wypuszczają wysokiej jakości produkty na rynek. Przepaść pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Chinami jest ogromna. Sam fakt posiadania przez Google ponad połowy najwybitniejszych ekspertów od rozwoju sztucznej inteligencji na świecie pokazuje, że bardzo trudno będzie firmom z Azji rywalizować z amerykańskimi gigantami (ponadto są jeszcze Facebook, Amazon i Microsoft). Kluczowym zaś aspektem w tej rywalizacji jest bezpieczeństwo danych. W Stanach Zjednoczonych, jak i w całym świecie zachodnim, wprowadzane są regulacje, które mają na celu zapewnienie jak najbardziej etycznego podejścia do nich³⁷. Jak pokazują wydarzenia z historii, wycieki niektórych danych powodowały wszelakie zawirowania na wielu płaszczyznach funkcjonowania państw (gospodarcze, polityczne, finansowe).

Chińska Republika Ludowa nie spieszy się z wprowadzeniem jakichkolwiek regulacji, które miałyby na celu ograniczenie występowaniu takich sytuacji. Jak już zostało wspomniane, ChRL jest państwem totalitarnym, w którym ma miejsce ogromna inwigilacja społeczeństwa. Poprzez brak jakiegokolwiek prywatności, ponieważ wszystko jest kontrolowane przez władzę

34 S. Lau, US accuses China of giving „very substantial” help to Russia’s war machine, Politico, 10.09.2024, <https://www.politico.eu/article/united-states-accuse-china-help-russia-war-kurt-campbell/> (dostęp: 28.09.2024).

35 C. Bell, Kissinger in Retrospect: The Diplomacy of Power-Concert, International Affairs, Vol. 53, No. 2, 04.1977, s. 202-204.

36 Kai-Fu Lee, Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 85.

37 M. Szczepański, United States approach to artificial intelligence, European Parliamentary Research Service, 01.2024, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA\(2024\)757605_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA(2024)757605_EN.pdf) (dostęp: 28.09.2024).

centralną, obywatele tego państwa nie mają alternatywy i korzystają tylko z dostępnych im technologii, dlatego mają one tak dużą rzeszę odbiorców (przykład: WeChat). Głównie z racji bezpieczeństwa danych zaleca się urzędnikom w państwach zachodnich niekorzystanie z takich technologii jak Huawei lub aplikacji TikTok, ponieważ gromadzą one ogromne zbiory danych, które w każdej chwili mogą być przekazane Komunistycznej Partii Chin i wykorzystane przeciwko nim³⁸.

Krytyka prognoz Kai-Fu Lee

Mimo że argumentacja autora książki jest w dużej mierze przekonująca, nie brakuje w niej tez, które można uznać za nadmiernie uproszczone lub niewystarczająco uzasadnione. Przykładem może być nadmierne poleganie autora na tzw. „masowej inwigilacji” w Chinach jako kluczowym czynniku przewagi nad Stanami Zjednoczonymi³⁹. Choć jest to ważny aspekt strategii rozwoju AI w Chinach, przedsiębiorca nie dostarcza wystarczająco szczegółowych danych ani analiz na temat tego, w jaki sposób konkretne polityki inwigilacyjne przekładają się na realne postępy technologiczne w tej dziedzinie. Brak również pełnej analizy ryzyk związanych z nadmierną kontrolą państwową nad danymi, które mogą prowadzić do ograniczenia innowacyjności.

W swojej książce Kai-Fu Lee przedstawia przekonującą wizję, w której sztuczna inteligencja radykalnie zmieni rynek pracy, eliminując wiele powtarzalnych i manualnych zadań, ale jednocześnie tworząc nowe miejsca pracy w sektorach związanych z technologią, inżynierią danych, projektowaniem AI oraz zarządzaniem dużymi zbiorami danych⁴⁰. Zwraca uwagę, że rewolucja ta, podobnie jak wcześniejsze rewolucje przemysłowe, przyniesie zarówno wyzwania, jak i nowe możliwości. Autor podkreśla, że szybkie tempo rozwoju technologii może na początku prowadzić do krótkotrwałych turbulencji na rynku pracy, ale ostatecznie ludzkość powinna znaleźć sposoby na adaptację i przeorganizowanie siły roboczej.

Autor nie rozważa dogłębnie tego, że na obszarach, gdzie edukacja i infrastruktura szkoleniowa są niedostateczne, mogą pojawić się długoterminowe trudności z adaptacją do nowych wymagań rynku pracy. Automatyzacja procesów produkcyjnych oraz usług nie ogranicza się wyłącznie do zadań niskowykwalifikowanych – coraz częściej AI zastępuje również prace umysłowe, takie jak analiza danych, tłumaczenie języków czy nawet obsługa prawna. Te zmiany mogą powodować, że pracownicy o średnich kwalifikacjach, jak inżynierowie systemów operacyjnych, analitycy finansowi, prawnicy czy lekarze, staną się

38 A. Kharpal, Huawei says it would never hand data to China's government. Experts say it wouldn't have a choice, CNBC, 04.03.2019, <https://www.cnbc.com/2019/03/05/huawei-would-have-to-give-data-to-china-government-if-asked-experts.html> (dostęp: 28.09.2024).

39 Kai-Fu Lee, *Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata*, Media Rodzina, Poznań 2019, s. 32.

40 Tamże, s. 125-126.

zbędni, co stawia poważne wyzwania przed społeczeństwem, które nie jest przygotowane na masową rekwalifikację pracowników⁴¹.

Kai Fu Lee nie porusza również szeroko aspektu kosztów społecznych związanych z tym zjawiskiem. W regionach, gdzie dominują niskopłatne i niskokwalifikowane miejsca pracy, takich jak produkcja tekstyliów, rolnictwo czy przetwórstwo, automatyzacja może wprowadzić dodatkowe wyzwania ekonomiczne⁴². Gospodarki tych krajów mogą napotkać na trudności związane z utrzymaniem konkurencyjności, gdyż robotyzacja produkcji w krajach rozwiniętych może zredukować zależność od taniej siły roboczej w krajach Globalnego Południa. Konsekwencją tego będzie jeszcze większe wykluczenie gospodarcze wielu regionów, które nie zdołają dostosować swojej gospodarki do nowych warunków.

Autor dotyka również problemu etyczności wykorzystywania nowych technologii, a co za tym idzie danych służących do rozwoju modeli sztucznej inteligencji, lecz nie wyczerpuje tematu w wystarczający sposób. Kai-Fu Lee zwraca uwagę na kwestie związane z prywatnością, nadzorem oraz odpowiedzialnością za działania podejmowane przez autonomiczne systemy AI⁴³. Choć podkreśla on potrzebę międzynarodowych standardów etycznych i regulacji, krytyka tego punktu polega na tym, że zagrożenia te są czasem nadmiernie wyolbrzymiane, a AI sama w sobie nie musi prowadzić do totalnej inwigilacji. Lee w książce odnosi się do przypadków użycia AI w Chinach, gdzie technologia jest szeroko stosowana do monitorowania społeczeństwa, ale warto zauważyć, że technologia ta może również wspierać przejrzystość i sprawiedliwość, jeśli zostanie odpowiednio wdrożona. W krajach demokratycznych, gdzie istnieje większa kontrola nad rządem i transparentnością, zagrożenia te mogą być lepiej zarządzane. Zamiast nadmiernie demonizować AI, należy skupić się na praktycznych rozwiązaniach regulacyjnych, które mogą minimalizować te ryzyka, bez blokowania rozwoju technologii. Przedsiębiorca, w swojej książce, skupia się wyłącznie na aspekcie medycznym, skąd pochodzą faktycznie bardzo wrażliwe dane, jednakże pomija takie zagadnienia, jak informacje o lokalizacji, które mogą być wykorzystywane przez służby mundurowe w celach poszukiwawczych.

Podsumowanie

Rywalizację pomiędzy Stanami Zjednoczonymi i Chinami można zauważyć na każdym kroku. Pekin jest dla Waszyngtonu dużo groźniejszym przeciwnikiem niż miało to miejsce podczas zimnej wojny ze Związkiem Radzieckim, ponieważ inwestuje w wysoką technologię, a nie tylko kopiuje rozwiązania zza oceanu (m.in. w przemyśle półprzewodników). Jednak należy zwrócić uwagę na to, że Stany Zjednoczone budowały swoją przewagę przez lata i nie będzie tak łatwo ich wyprzedzić w tym wyścigu. Ponadto

41 Tamże, s. 158-159.

42 Tamże, s. 159-160.

43 Tamże, s. 126-127.

zauważalny jest również zwrot w polityce europejskiej, która przez lata próbowała lawirować pomiędzy oboma mocarstwami, a teraz skłania się bardziej ku USA (rekomendacje niekorzystania z technologii Huawei w urzędach itp.). Wydaje się być ze wszech miar słuszne, że dane są bronią i budują potęgę nie tylko korporacji, ale również państw. Jednak należy je wykorzystywać w sposób etyczny.

Konkludując rozważania na temat książki Kai-Fu Lee należy wspomnieć, że koncentruje się on przede wszystkim na pozytywnych aspektach rozwoju AI, ignorując w pełni znaczenie politycznych i społecznych mechanizmów adaptacji do tych zmian. W rzeczywistości rola rządów oraz instytucji międzynarodowych będzie kluczowa, aby zapewnić, że rozwój sztucznej inteligencji będzie korzystny dla szerokich grup społecznych, a nie jedynie dla wąskiej elity, która będzie czerpała korzyści z zaawansowanych technologii.

Choć wizja Kai-Fu Lee dotycząca wpływu sztucznej inteligencji na rynek pracy w przyszłości jest intrygująca i opiera się na realnych trendach technologicznych, jego prognozy wydają się być nadmiernie optymistyczne. Autor nie bierze pod uwagę pełnych konsekwencji automatyzacji, szczególnie w kontekście nierówności społecznych, nierówności edukacyjnych oraz ograniczeń związanych z adaptacją społeczeństw do szybko zmieniających się realiów pracy. W efekcie, bardziej zrównoważona analiza powinna obejmować nie tylko technologiczną stronę rewolucji AI, ale również jej społeczne i polityczne implikacje.

Bibliografia

Publikacje książkowe oraz monografie naukowe:

1. Bell C., „Kissinger in Retrospect: The Diplomacy of Power-Concert”, *International Affairs*, Vol. 53, No. 2, 04.1977.
2. Bilusova O., Grivanovskiy O., Hilgenstock B., Ribakova E., Shapoval N., Vlasuk V., „Russia’s Military Capacity and the Role of Imported Components”, *Yermak-McFaul International Working Group on Russian Sanctions*, KSE Institute, 19.06.2023.
3. Kai-Fu Lee, „Inteligencja sztuczna, rewolucja prawdziwa. Chiny, USA i przyszłość świata”, *Media Rodzina*, Poznań 2019.
4. van der Kroef J. M., „The U.S. and the World’s Brain Drain”, *International Journal of Comparative Sociology*, Tom 11, Los Angeles, 01.01.1970.

Źródła internetowe i inne:

1. Banik A., „Military AI Start-Ups are on the Big Boom”, *Analytics Insight*, 13.07.2022, <https://www.analyticsinsight.net/artificial-intelligence/military-ai-start-ups-are-on-the-big-boom-thanks-to-the-russia-ukraine-war> (dostęp:

28.09.2024).

2. Bowen B., „Integrating AI into search engines: How Yandex is making AI more sophisticated”, *Intelligent CIO*, 01.05.2024, <https://www.intelligentcio.com/me/2024/05/01/integrating-ai-into-search-engines-how-yandex-is-making-ai-more-sophisticated/> (dostęp: 28.09.2024).
3. Davis C., Safran B., Schaff R., Yayboke L., „Building innovation ecosystems: Acceleration tech hub growth”, *McKinsey & Company*, 28.02.2023, https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/building-innovation-ecosystems-accelerating-tech-hub-growth#/ (dostęp: 28.09.2024).
4. Dziak W., „Drzemiący wulkan? Rola Chin w polityce światowej od 1945 r. do współczesności”, Wykład profesora Waldemara Dziaka zorganizowany w ramach cyklu maturzystów, Collegium Civitas, 16 marca 2011 r.
5. Kharpal A., „Huawei says it would never hand data to China’s government. Experts say it wouldn’t have a choice”, *CNBC*, 04.03.2019, <https://www.cnbc.com/2019/03/05/huawei-would-have-to-give-data-to-china-government-if-asked-experts.html> (dostęp: 28.09.2024).
6. Lau S., „US accuses China of giving „very substantial” help to Russia’s war machine”, *Politico*, 10.09.2024, <https://www.politico.eu/article/united-states-accuse-china-help-russia-war-kurt-campbell/> (dostęp: 28.09.2024).
7. „Produkt Krajowy Brutto r/r (Chiny)”, *Bankier.pl*, <https://www.bankier.pl/gospodarka/wskazniki-makroekonomiczne/pkb-chn> (dostęp: 26.09.2024).
8. Szczepański M., „United States approach to artificial intelligence”, *European Parliamentary Research Service*, 01.2024, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA\(2024\)757605_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757605/EPRS_ATA(2024)757605_EN.pdf) (dostęp: 28.09.2024).
9. „World University Rankings 2024”, *Times Higher Education*, <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2024/world-ranking> (dostęp: 28.09.2024).
10. „18 czerwca 1956 roku rozpoczęły się badania nad sztuczną inteligencją (AI)”, *Historykon.pl*, 19.06.2023, <https://historykon.pl/badania-nad-sztuczna-inteligencja-historia/> (dostęp: 26.09.2024).

Sprawozdanie z Międzynarodowego Seminarium pt. „From Lenin to Putin. Research into the history of Russia and its future” (11 czerwca 2024 r., Warszawa)

W dniu 11 czerwca 2024 r. Centrum Badań nad Państwowością Rosyjską Fundacji Instytut Prawa Wschodniego im. Gabriela Szerszeniewicza we współpracy z Witryną Domu Wschodniego – Fundacja Ośrodka KARTA oraz Katedrą Historii Administracji Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, zorganizowało międzynarodowe seminarium pt. „From Lenin to Putin. Research into the history of Russia and its future”. W czasie tego wydarzenia swoje referaty wygłosili: James Ryan (Integrative Continuity: Why 1917 Matters in Putin’s Russia), Renata Gravina (Lenin, the radiant future: the myth of the USSR in Italy), Andrejs Gusačenko (The Social and Political Issues of the Interwar Russian Exile: “Russian Conference Abroad”), Alexei Vasiliev (The symbolic policy of Nicholas I as a prototype of Putinism), Michał Patryk Sadłowski (Do we need a new “great book” on the history of the Russian state? Considerations in the context of “Outlines Of Russian Culture” by Miliukov).

Celem seminarium była próba refleksji nad badaniami, zwłaszcza historycznymi, nad Rosją na Zachodzie. Powodem jego organizacji była również setna rocznica śmierci Włodzimierza Lenina oraz inwazja Rosji na Ukrainę. Lenin był niewątpliwie jednym z tych polityków, którzy w zasadniczy sposób wpłynęli na losy Rosji, Europy i świata w XX w. Konsekwencje tej polityki są szczególnie widoczne po upadku ZSRR, kiedy państwa powstałe na jego gruzach wciąż budują własną, niezależną tożsamość, zwłaszcza polityczno-państwową, i szukają sposobów na ugruntowanie swojej suwerenności. Historia odegrała i nadal odgrywa w tych procesach bardzo ważną rolę. Przede wszystkim historia Rosji. Dowodem na to jest agresja zbrojna Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie, którą władze rosyjskie uzasadniają m.in. argumentami historycznymi. Dlatego jesteśmy przekonani, że ich analiza i badanie jest jednym z najważniejszych zadań zachodniej nauki.

dr Michał Patryk Sadłowski

Uniwersytet Warszawski

Centrum Badań nad Państwowością Rosyjską Fundacji IPW

Sprawozdanie z International Scientific Anniversary Conference pt. „Realities and Perspectives of national legal education. 65 years in the service of national jurisprudence. Faculty of Law, MSU” (3–4 października 2024 r., Kiszyniów)

Celem konferencji było przede wszystkim naukowe uczczenie 65. rocznicy powstania Wydziału Prawa Mołdawskiego Uniwersytetu Państwowego. Konferencja trwała dwa dni i tematycznie była podzielona na kilka sekcji, które miały różny charakter. Część sekcji była rumuńskojęzyczna, zaś w części sekcji dominował język angielski. W gruncie rzeczy na konferencji były reprezentowane praktycznie wszystkie dziedziny prawa, chociaż sekcje często miały nazwy dość ogólne:

- Fundamental problems of private law;
- The Administrative Code – 5 years since its adoption;
- From tradition to legal innovations in current public law;
- Contemporary perspectives in criminal law (for students);
- The Francophone dimension of law;
- Development perspectives of criminal law and criminology in the context of European Union integration;
- Current challenges of international law in the context of Moldova’s European integration;
- English – a catalyst for the legal profession;
- Contemporary issues of criminal procedure.

Tak szeroki zakres tematyczny konferencji wynikał z chęci gospodarzy zaproszenia przedstawicieli tych ośrodków zagranicznych, którzy współpracowali z miejscowym wydziałem prawa na przestrzeni ostatnich lat, np. poprzez wspólne programy, konferencje czy wymianę studentów i pracowników. Wśród uczestników zagranicznych znajdowali się przedstawiciele różnych dyscyplin, zaś ogólnie uczestniczyło powyżej 300 osób z Mołdawii i innych krajów. Z zagranicznych ośrodków dominowali przedstawiciele uczelni rumuńskich oraz francuskich. Rumunia i Mołdawia mają wspólne korzenie i jeden język, zaś podobieństwa języków rumuńskiego i francuskiego pozwalają zaliczyć Mołdawię do krajów frankofonicznych. Na konferencji nie brakowało polskich akcentów, gdyż w latach 2022–2023 na Wydziale Prawa Mołdawskiego Uniwersytetu Państwowego funkcjonowała Szkoła Prawa Polskiego (kierownik dr J. Turłukowski), która była częścią innowacyjnego projektu „Prawo polskie na Wschodzie – Sieć Szkół Prawa Polskiego”. Projekt uzyskał wsparcie Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego i został dofinansowany w ramach programu Dialog. Dużo wystąpień było poświęconych reformowaniu i dostosowaniu systemu prawnego Mołdawii do wzorców europejskich, co nie powinno dziwić w kontekście

europejskiego wyboru Mołdawii.

Konferencji towarzyszyły inne wydarzenia i publikacje naukowe, ale szczególnie należy podkreślić wydanie prawie 400-stronicowego opracowania dużego formatu dotyczącego historii i współczesności wydziału prawa („Facultatea de Drept 65 de ani în serviciul jurisprudenței naționale”, Chișinău, 2024). Nawet pobieżna analiza tego opracowania oraz dokumentów w nim zamieszczonych pokazuje dość skomplikowaną historię powstania tego wydziału. Od samego początku był on zakładany według wzorców radzieckich, a pierwsi dziekani byli odgórnie mianowani i przenoszeni z innych republik radzieckich. Początkowo nie miał on charakteru narodowego (nawet w porównaniu z innymi republikami ZSRR), zaś dominował język rosyjski jako wykładowy. Dopiero w latach osiemdziesiątych, wraz ze zwiększeniem się roli miejscowej kadry i początkami odrodzenia narodowego w kraju, można mówić o kształtowaniu się rzeczywiście narodowej rumuńskojęzycznej doktryny prawa i w ogóle nauczaniu prawa.

dr Jarosław Turlukowski

Uniwersytet Warszawski,

Kierownik Centrum Badań nad Prawem Europy Wschodniej i Azji Centralnej

